

२०५३

आर्य शील

र

आर्य मार्ग

भगवान बुद्धले आर्य मार्गको बारे उपदेश दिइरहनु भएको दृश्य

भिन्नु अश्र्वघोष

धर्मकीर्ति प्रकाशन

(नेपाली भाषा)

(१) बौद्ध प्रश्नोत्तर	(२६) सफलताको रहस्य
(२) बौद्ध दर्शन	(२७) मानव महामानव
(३) नारी हृदय	(२८) निरोगी
(४) बुद्ध शासनको इतिहास	(२९) जातक कथा
(५) पटाचारा	(३०) सतिपट्टान विपस्सना
(६) ज्ञानमाला	(३१) प्रज्ञा चक्षु
(७) बुद्ध र वहाँको विचार	(३२) परित्वाण
(८) शान्ति	(३३) पूजाविधि र कथा संग्रह
(९) बौद्ध ध्यान	(३४) मैले बुझेको बुद्ध-धर्म
(१०) पञ्चशील	(३५) ग्रामाबाबु र छोराछोरी
(११) लक्ष्मी	(३६) स्नेही छोरी
(१२) उखानको कथा संग्रह	(३७) परित्तसुत्त (पाली भाषा)
(१३) तथागत हृदय	(३८) बुद्ध र बुद्ध धर्मको.....
(१४) महास्वप्न जातक	(३९) बुद्ध र बुद्धपछि
(१५) बौद्ध जगतमा स्वास्थ्य सेवा	(४०) धम्मवती
(१६) मिलिन्द प्रश्न भाग १, २	(४१) बौद्ध-ज्ञान
(१७) श्रमण नारद द्वि. सं.	(४२) संक्षिप्त बुद्ध-जीवनी
(१८) वेस्सन्तर जातक	(४३) मानव स्वभाव
(२०) सतिपट्टान भावना	(४४) धर्म चिन्तन
(२१) बौद्ध विश्वास भाग-१,२,३	(४५) बुद्धको अन्तिम यात्रा
(२४) बौद्ध दर्पण	(४६) सम्यक् शिक्षा
(२५) सप्तरत्न धन	(४७) आर्य शील र आर्य मार्ग

Dharmakirti Publication

(English)

1. Buddhist Economics & The Modern World
2. Dharmakirti Vihar Today
3. Dharmakirti Vihar
4. Dharmakirti in Nut shell

आर्य शील र आर्य मार्ग

लेखक

भिन्नु अश्रमघोष

प्रकाशक—

धर्मकीर्ति अध्ययन गोष्ठी

धर्मकीर्ति विहार

श्रीघ, नःघन टोल

काठमाडौं ।

बुद्ध सम्वत् : २५४०

नेपाल सम्वत् : १११७

विक्रम सम्वत् : २०५३

इस्वी सम्वत् : १९९७

प्रथम संस्करण : १५०० प्रति Digital

मुद्रक—

नेपाल प्रेस

शुक्रपथ, काठमाडौं

फोन - २२ १० ३२, २२५ ४५०

आपनो भनाई

यस पुस्तकको नाम आर्य शील र आर्यमार्ग राखी दिएको छु । यस पुस्तकमा पञ्चशील र आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग विषयमा सरल र व्यावहारिक ढङ्गले व्याख्या गरेको छु । दृष्टि साप्ताहिक, जन आस्था र बुधवार साप्ताहिक आदि अखवारहरूमा छापिसकेका अष्टाङ्गिक मार्गहरू (सम्यक ध्यायाम, सम्यक स्मृति र सम्यक समाधि बाहेक) को विषयमा लेखिएका लेखहरूको संग्रहलाई यस पुस्तकमा समावेश गरिएको छ । केही शिर्षकहरू र कुराहरूलाई संशोधन गरि दिएको छु । यी धार्मिक लेखहरूलाई छापि दिएकोमा दृष्टि, जनआस्था र बुधवार साप्ताहिक आदि पत्रिकाका सम्पादकहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

यस पुस्तकमा प्रसङ्गवश आर्य अष्टाङ्गिक मार्गका कुराहरू दोहोरिएका भए पनि सरल र नौलो विचार धारामा व्याख्या गरेको छु । सम्मा समाधिको एउटा लेख कल्याण मित्र सत्यनारायण गोयन्काज्यूको प्रवचनको आधारमा प्रस्तुत गरेको छु । परम्परागत धार्मिक विचारधाराका व्यक्तिहरूलाई यस पुस्तक केही खल्लो लाग्न सक्छ होला । यसको लागि क्षमा प्रार्थी छु ।

[स]

पुस्तक छपाउने कार्यको लागि दाता मिलाइदिनु भई प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने श्री नीलशोभा ताम्राकारलाई साधुवाद छ । दिवंगत श्रीमती कृष्णशोभा तुलाधरको पूण्य स्मृतिमा पुस्तक प्रकाशित गर्ने धर्मकीर्ति विहारलाई आवश्यक चन्दा प्रदान गर्नु भएकोले श्री अष्टरत्न तुलाधर, त्यौड सपरिवारलाई धन्यवाद दिदैछु । साथै यस पूण्य कार्यद्वारा उहाँहरूको दीर्घायु र सुस्वास्थ्यको पनि कामना गर्दैछु । पुस्तक समयमै छापिदिनु भएकोमा नेपाल प्रेस परिवार पनि धन्यवादको पात्र हुनुहुन्छ ।

मेरो अशुद्ध नेपाली भाषालाई संशोधन गरिदिनु भएकी अनगारिका (भिक्षुणी) वीर्यवतीप्रति म कृतज्ञ छु ।

संघाराम, फागुन २६, २०५३ - धरमघोष

बुद्धधर्म र पञ्चशील

बुद्धधर्माबिलम्बी अर्थात् थेरवादी बुद्धधर्मको कार्यक्रम हुने ठाउँमा पञ्चशील प्रार्थना गर्ने चलन छ । प्रार्थनाअनुसार आचरण गछन् वा गर्दैनन् आफू-आफूलाई नै थाहा हुने कुरा हो ।

पञ्चशीलको आविष्कार अथवा उत्पन्न कसरी र किन भयो तथा यसको महत्व के छ ? यो विचारणीय मात्र होइन, गहन अध्ययनको विषय पनि हो । तर यहाँ पञ्चशीलको व्याख्याको सम्बन्ध अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति पञ्चशीलसँग नभएर बुद्धमार्गी समाजले अपनाइरहेको व्यक्तिगत पाँच नियमसँग सम्बन्धित छ ।

गौतम बुद्धले तत्कालीन सामाजिक र धार्मिक गति-विधिद्वारा उत्पन्न समस्या समाधानको निमित्त कुनै पनि सामाजिक व्यवस्था राम्रो पार्न समयानुकूल केही न केही नैतिक नियम र विधान हुनुपर्छ भन्ने विचार प्रकट गरेका छन् । त्यसैले उहाँले 'पञ्चशील' अर्थात् पाँच नियमको आविष्कार गर्नुभयो । पञ्चशीलको शाब्दिक अर्थ हो पाँच सदाचार नियम । जुन समाजमा सदाचार नैतिकता हुँदैन, त्यो समाज अवश्य नै

क्रमशः पतन हुँदै जान्छ । सदाचारमा गौतम बुद्धले जति कडारूपमा जोड दिनु भएको छ । त्यति शायद कसैले पनि दिएका छैनन् होला । यसको प्रमाण इतिहास छ ।

इतिहास भन्छ— बुद्धकालीन समाजमा वैदिक धर्मको प्रभुत्व थियो । त्यसताका धर्मका ठेकेदारहरू धर्मको नाउँमा यज्ञको रङ्गमञ्चमा नाटक देखाई सैकडौं गावध, अश्वमेध आदि यज्ञ होम यागादि गर्दथे र विचरा पशुहरूलाई अग्निपूजा गरी पुरोहितहरूले गाई, बोकाहरूको मासुको स्वाद लिन पाउँथे । अनक अन्न अग्नि पूजा गरी स्वाहा पार्थे । सामाजिक आदर्श त्यहाँसम्म पुगिसकेको थियो कि जुनसुकै किसिमको पाप गरे पनि यज्ञ गरेको खण्डमा त्यो पाप नाश हुनेछ । सामाजिक व्यवस्था भत्ताभुङ्ग भइरहेको थियो । पुरोहिती अधिनायकताको विरुद्ध कसैमा केही भन्ने साहस थिएन । जनताको कुरा त परै जाओस् राजाहरूले सपेत पुरोहितको कुरा शिरोपर गर्नु पर्ने अवस्था थियो । हालै श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहको नाउँमा पचासौं लाख अन्न र घ्यू स्वाहा गरियो, खोइ कसले विरोध गर्नु ? यस्तो अवस्था देखेर गौतम बुद्धको मनमा दया र माया उत्पन्न भयो र अर्कोतिर मानिसहरूलाई स्वार्थ पूर्तिको निमित्त भ्रममा पारी धोखा दिइराखेकोले जोश पनि उठ्यो । अनि समाजमा धार्मिक क्रान्ति ल्याउनु पर्ने निश्चय गर्नु भयो । उहाँको उपदेशले धार्मिक क्षेत्रमा खूब हलचली मचायो, साथै पुरोहित-षादको मुटुमा ढ्याङ्ग्रो ठोक्न थाल्यो ।

सामाजिक क्षेत्रमा पनि परिवर्तनको आवश्यकता छ । क्रान्ति विना सामाजिक परिवर्तन कसरी ल्याउने, यो विचारणीय छ । अतः गौतम बुद्धले साधारण जनतालाई भन्नुभयो—सदाचारो जीवन नै दुःखबाट मुक्त हुने सोफो बाटो हो । प्रत्येक गृहस्थीलाई पाँच कुराबाट अलग रहने उपदेश दिनु भयो ।

- (१) हिंसा कर्मबाट टाढा रहनु
 - (२) चोरी कामबाट अलग्गिनु
 - (३) भ्रष्टाचार, बलात्कार कुकर्मबाट बच्नु
 - (४) अरूलाई धोखा दिने नियतले फूठ नबोल्नु
 - (५) मादक पदार्थ (रक्सी) आदिको सेवन नगर्नु ।
- यी पाँच कुरालाई पञ्चशील भन्दछन् ।

हिंसा र अहिंसा धेरै विवादास्पद शब्द हो । यस बारेमा विद्वानहरूको बीचमा पनि वाद-विवाद भइरहन्छ । कुनै कुनै भारतीय विद्वानहरूले बुद्ध धर्मलाई आरोप लगाएको पाइन्छ । बुद्ध धर्मले अहिंसाको शिक्षा दिएकोले भारत देशलाई नपुंसक बनाइदियो, जसले गर्दा भारत पराधीन भयो । तर यो लान्छनालाई भारतीय भिक्षु धर्मानन्द कोशाम्बोले भगवान बुद्ध नामक पुस्तकमा राम्रैसँग जवाफ दिनु भएको छ । उहाँले उक्त पुस्तकमा स्पष्टसँग लेख्नु भएको छ—भारत भगवान बुद्धको अहिंसा नातिको कारणले परतन्त्र भएको होइन । जुन बखतमा भारत पराधीन भयो त्यस बखत

शासकवर्ग हिन्दू नै थिए न कि बौद्ध । बुद्धकालीन भारतलाई स्वर्णम युग मानेर इतिहासले उल्लेख गरेको छ ।

गुलामीको कारण बुद्ध धर्म होइन भनी श्री धर्मरत्न यमोज्युले पनि स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नु भएको छ । घेरैजसो विद्वानवर्ग “अहिंसा परमो धर्म” भन्ने सिद्धान्त लिएर भ्रममा परेका देखिन्छन् । उनीहरूलाई यो थाहा छैन कि यो अहिंसा परमो धर्मको सिद्धान्त जैन मतावलम्बीहरूको हो । जैनहरूको त्यस्तो सिद्धान्त भएकोले नै सास फेर्दा खेरी प्राणी मर्छ भन्ने डरले कपडाको टुकाले मुख बन्द गरिरहेको देखिन्छ । मासु घरभित्र ल्याउनु हुँदैन । बौद्धहरू त मांसभक्षी हुन् । श्रीलङ्का, म्यानमार (बर्मा) थाइल्याण्ड आदि बौद्ध देशमा हिंसा गरेर मासु खाँदैनन् । हिंसा गरेर मासु बेच्नेहरू मुसलमान हुन् । भुटानमा हिंसा गर्न निषेध छ । उनीहरूले मासु भारतबाट आयात गर्छन् । यो कुरा यस पंक्तिकारले आफ्नै आँखाले हेरेर आएको हो । हाम्रै नेपालको हेलम्बुका शिर्पाहरूले प्राणीहिंसा गरेर मासु खाँदैनन् । पहाडबाट खसेर मरेका पशुहरूको मासु मात्र खान्छन्, भन्ने सुनेको छु ।

अहिंसा शब्द राम्रो र काम लाग्ने चीज हो । तर परम धर्म होइन भन्ने बौद्ध मत हो । त्यो धर्मको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग मात्र हो ।

हामीहरूले अहिंसाको अर्थलाई गलब्र ढङ्गले अपनाइ-रहेका छौं । बुद्धले प्राणीलाई दुःख दिनु हुँदैन भन्ने अर्थ

लगाउनु भएको थियो । यहाँ 'दुःख नदिनु' भन्ने शब्द महत्वपूर्ण छ । यसको मतलव यो कहिल्यै हुन सक्तेन कि यदि तिमीलाई कसैले आक्रमण गर्‍यो वा अपमान गरिदियो भने म अहिंसावादी हुँ, भनी चुपचाप हात बाँधी वस्नु । बोधिसत्वको अर्को कुरो हो । यस्तो चुपचाप बस्नेलाई कायर भन्दछन् । आफ्नो रक्षा गर्नु पनि अहिंसाको आवश्यक अङ्ग हो । दुवै तर्फबाट अहिंसा नियम लागू हुनुपर्छ ।

कृषकहरूले प्रश्न गर्छन्— पञ्चशील अनुसार खेतमा कीटनाशक औषधी छर्नु हुन्छ कि हुँदैन ? यहाँ चेतनाको कुरो हो । यहाँ भन्न खोजिएको कुरा के हो भने अन्न सपानं कीटनाशक औषधी प्रयोग गरिन्छ । त्यस्तै विरामी हुँदा औषधी खाएर आफ्नो स्वास्थ्य ठीक पारिन्छ । डाक्टरले दिएको औषधी खाँदा खेरी शरीरभित्रको कीरा नाश हुन्छ भनेर औषधी नै नखाने भनेको होइन ।

यहाँ पञ्चशीलमा प्राणीहिंसाबाट बच्नुको मुख्य अर्थ घर्मको नाममा निरपराधी पशुहरूको संहार र यज्ञ जस्तो अन्धविश्वासमा नफस्नु नै हो । त्यस्तै गरीब र दुर्बलहरूको शोषण गर्नु पनि हिंसै हो । शान्ति स्थापनाको लागि बलियोले दुर्बललाई सहयोग दिनु, धनिले गरीबलाई सहानुभूति र महत्त गर्नु अहिंसा हो न कि बलियोले कमजोरलाई थिच्नु र शोषण गर्नु । अधिकारीवर्गले कर्मचारीहरूको अधिकारलाई लुट्नु र कर्मचारीहरूले कर्तव्यपालन नगरी अधिकारको मात्र माग गर्नु पनि हिंसा हो ।

[[६]]

बुद्धको सिद्धान्त अनुसार हिंसा गर्नु हुन्न भनेर पसलमा बेचिराखेको मासु किनेर खानु हुँदैन भनेको होइन । अर्थात् आफूले मारेर अथवा आज्ञा दिएर पशु मारी खान हुँदैन भनेको हो । मरिसकेको प्राणीप्रति मैत्री गर्न अनर्थको कुरो हुनेछ । पञ्चशीलको प्राणीहिंसाबाट बच्न नियम उल्लङ्घनको लागि निम्नलिखित ५ अङ्ग पूर्ण हुनु पर्छ ।

- (१) जीवित प्राणी हुनुपर्छ
- (२) जीवित प्राणी भनी आफूले थाहा पाएको हुनुपर्छ ।
- (३) मार्न चेतना हुनुपर्छ
- (४) हत्या गर्न प्रयत्न गर्नु
- (५) प्राणै लिनु ।

यी पाँच अङ्ग पूरा भएको खण्डमा मात्र हिंसा हुन्छ । बुद्धकालीन भारतमा हजारौं जीवहरू यज्ञमा होमेर पनि पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने खालको धर्म थियो । बुद्धले हिंसा र हत्या गरेर पुण्य र धर्म हुँदैन भन्नु भएको थियो ।

★★★

चोरी काम नगर्न्

हामीले कसैको चीजवस्तु उसको आज्ञा र अनुमति बिना लिएमा चोरी गरेको ठहर्छ । मतलब सोधेर लिनुपर्छ । अन्यथा त्यसको फलस्वरूप विभिन्न दण्ड भोग्नु पर्छ । पहिले पहिले राजाहरूले चोरहरूको हात खुट्टा भाँचिदिन्थे वा काटि दिन्थे । अहिले त्यस्तो किसिमको दण्ड सजाय भोग्नु पर्दैन । शासन व्यवस्था राम्रो भएको देशमा चोर पनि हुँदैनन् । अनि चोरहरूको भय कहाँबाट आउँछ ? पाश्चात्य देशहरूमा हाम्रो देशमा जस्तो सानोतिनो वस्तुको चोरी हुँदैन । चोर्नु नै परेको खण्डमा डकैती नै गर्छन्, मानिस अपहरण गर्न समेत उनीहरू पछि पर्दैनन् । त्यो रोग हामीकहाँ पनि सरेको छ । यो कुरा पत्र-पत्रिकाबाट थाहा हुन्छ ।

अतः चोरी नगर्ने शिक्षाको पालना गर्नको निमित्त व्यवस्था पनि राम्रो हुनु आवश्यक छ । अन्यथा “बुभुक्षितः किं न करोति पापम्” अर्थात् भोकाएका मानिसले के पाप गर्दैन भन्ने उखान चरितार्थ हुन आउँछ जे सुकै होस् चोरी कामबाट देश र समाजलाई मुक्त गराउन शिक्षा तथा सामाजिक र आर्थिक समानता आदि सुव्यवस्था अनिवार्य छ । अर्को भाषामा भन्ने हो भने आर्थिक चिन्ताबाट मुक्त हुनुपर्छ ।

व्यभिचार र बलात्कार नगर्नु

विवाह भन्ने कुरा मानिसको लक्ष्मणमध्ये एउटा लक्ष हो । यसको अर्थ कामवासनालाई काबुमा राख्नु पनि हो । काम-वासनालाई नियन्त्रणमा राख्न सकिएन भने मानिस पतनतिर जान्छ र बहुलाहा हुन पनि सक्छ तए आफ्नो स्वास्नी छँदा छँदै अर्काकी स्वास्नीसित जबर्जस्ती सम्पर्क राख्न गयो भने त्यहाँ गृहकलह शुरू हुन्छ । व्यभिचार र बलात्कारले गर्दा अनेक हत्या, आत्महत्याका समाचारहरू बेलाबेलामा सुनिन्छन् । व्यभिचार र बलात्कार नगरी संयमी जीवन भए यस्तो दुर्घटना हुने सम्भावना नै हुँदैन आफ्नो जीवन साथीसित विश्वासघात गर्नु हुँदैन । अतः सदाचारी जीवनको लागि यो नियम पालन गर्नु नितान्त आवश्यक छ ।

विद्वानबर्गको कथनानुसार कामशक्ति मानव जीवनको सबैभन्दा प्रबलशक्ति हो । मानिसको आधा जीवन यसैको अधीनमा छ । कुनै कुनै विद्वानको विचार अनुसार मानिस बालकालदेखि वृद्ध अवस्थासम्म यो प्राकृतिक अदृश्य शक्तिको बलमा फँसेको हुन्छ । यौनसम्बन्धी एशिया आदि पूर्वीय देशमा र युरोपादि पाश्चात्य देशमा नैतिकताको विषयमा धेरै मतभेद देखिन्छ । मतलब पश्चिमी देशमा यौन स्वेच्छाचार जुन किसिमबाट देखिएको छ त्यसलाई व्यक्ति अनैतिक मानिदैन जति दक्षिणपूर्वी देश मानिन्छ । विश्वको एक प्रख्यात दार्शनिक बर्ट्रान्ड रसेलको कथाअनुसार “समाजमा प्रत्येक

व्यक्तिलाई यौनसम्बन्धी स्वतन्त्रता हुनुपर्छ । मतलब निश्चित बन्धन हुनु हुँदैन ।”

पण्डित जवाहरलाल नेहरूले आफ्नो आत्मकथामा भन्नु भएको छ “नर-नारीको विषयमा नैतिकता र आचारसित केही सम्बन्ध छैन । त्यो काम नैतिकता भन्दा टाढाको कुरो हो ।” यो केवल विद्वानवर्गको विचार मात्र हो । जनसाधारणको लागि यौन स्वेच्छाचार एकदम अनुचित र अनैतिकता हो । मनोविज्ञान अनुसार पनि यो कुरा व्यावहारिक जस्तो लाग्दैन ।

बुद्ध र बुद्धवादले त व्यभिचारलाई सरासर अनैतिकता भनेको छ । त्यसैले यो नियम बनेको हो । जहाँसम्म लाग्छ, मार्क्सवादले पनि व्यभिचारलाई अनैतिकता मानेको छ । त्यसैले चीनमा यसको बारेमा कडा नियम बनेको छ । त्यहाँ समाजमा हुने बलात्कार र व्यभिचारलाई प्रोत्साहन दिने कुरामा कसैले पनि सहयोग गर्दैन नतः कसैलाई त्यो कुरा मन नै पर्दछ ।

कूठो नबोल्नु

यो नियम र कुरा पनि माथिको जस्तै विवाद ग्रस्त छ । कूठो नबोल्नुको वास्तविक अर्थ हो सत्य मात्र बोल्नु । यो कहाँसम्म पालन हुन्छ त्यो शङ्कास्पद छ । सत्य र कूठो दुवैले समाजमा आ-आफ्ना जग मजबूत पारेका छन् । व्यवहारमा र व्यापारिक क्षेत्रमा सत्यभन्दा कूठोको महत्वपूर्ण

ठाउँ छ । तर साम्यवाद देशमा होइन । एउटा प्रसङ्गमा गौतम बुद्धले भन्नुभएको छ- “सत्य भए पनि जहाँ पनि जहिले पनि बोल्नु हुंदैन ।” अर्थात् सत्य कुरा बोल्दा कसैलाई नोकसानी हुन्छ वा अप्रिय हुन्छ भने नबोल्नु नै ठीक छ, यस सम्बन्धी एउटा कथा प्रस्तुत गर्नु अत्युक्ति नहोला ।

जङ्गलमा दुइजना ऋषिहरू तपस्या गरिरहेका थिए । एक शिकारी मृगलाई पछ्याइरहेको थियो । मृगचाहिं पहिला महात्माको अगाडिबाट भाग्यो एकछिनपछि शिकारी त्यहाँ आइपुग्यो । उसले सोध्यो महात्माजी ! यताबाट एक मृग गएको देखनुभो ? महात्माले नकारात्मक उत्तर दिनु भयो । मृगचाहिं दौड्दा दौड्दै अर्को महात्माको आश्रमबाट पनि पार भयो । शिकारीले पहिले जस्तै प्रश्न सोध्यो- अर्को ऋषिले “सत्यमेव जयते” स्मरण गरी, हो भरखरै यताबाट गएको देखेँ भनी बाटोसमेत देखाइदिए । पहिले फूठ बोल्ने महात्मा मृत्युपछि सुगति गए रे । अनि सत्य बोल्नेचाहिं दुर्गतिमा ।

यो कथा अनुसार हामीले फूठो बोले पनि हुन्छ जुन कुरा गरेर निरपराधी र निर्दोषीको ज्यान बचोस । आफूलाई र अरूलाई हानो नोकसान नहुने फूठो कुरा गरेर पनि आपत्ति छैन जस्तो लाग्छ । अप्रिय सत्य र कटु सत्यबाट टाढा बस्नु पर्छ, मतलब बुद्धधर्म अनुसार अतिमात्रामा कट्टर भई नबस्ने परम्परा छ । जातक कथामा कहिले कहिले समय र परिस्थिति अनुसार बोधिसत्वहरूले पनि फूठो बोलेको प्रमाण छ । जे होस् सत्य र फूठोको बुद्धि पासा खेलन सजिलो

छैन । यो ठूलो समस्या हो । व्यवहारमा यसलाई कसरी ल्याउने भन्ने कुरा ज्यादै महत्वपूर्ण र जटिल प्रश्न हो ।

विशेष आजको अव्यवस्थित समाजमा कूठो नबोली नहुने भएको छ । न्यायालयमा गोता आदि पुस्तक टाउकोमा राखी प्रतिज्ञा गराउँछन् र गर्दछन् 'म सत्य कुरा मात्र गर्छु' तर असार महिनामा आउने बाढी जस्तै कूठोको बाढी बगेर आउँछ । त्यस्तै मन्त्री पद सह्याल्दा खेरि पनि सपथ ग्रहण गर्दछन् । तर प्रधानमन्त्रीप्रति अविश्वास प्रस्ताव ल्याउदा खेरि सत्य कुरा कता कता हराउँछन् । स्वस्थ मन्त्रीहरूलाई पनि अस्वस्थ बनाएर विदेश पठाइन्छ ।

स्कूलमा सत्य कुरा गर्ने अनुशासनप्रिय विद्यार्थीहरूले मार खानु पर्ने अवस्था आउँन सक्छ र कूठो बोल्नेचाहिँ सज्जन बन्न सक्छ । यसको मतलब के त ? हामीले कूठो कुरा नगरी नहुने ? यस्तो कल्पना गर्नु गलत हुन्छ । हुनतः व्यापारी क्षेत्रमा कूठो बोल्ने मान्छे सफल हुन्छ र सत्य बोल्ने असफल हुन्छ । यसको कारण आर्थिक, सामाजिक, व्यक्तिगत र पूँजीवादी नीति हो । धेरै जनाको सोचाई के छ भने पञ्चशील धारण गरेको खण्डमा व्यापार कसरी गर्ने ? यो सोचाई एकदम गलत हो । बुद्ध धर्मावलम्बीहरूलाई व्यापार गर्न स्वतन्त्रता छ, कुनै प्रकारको रोकतोक छैन । कुशो यति मात्र हो कि कालो बजारलाई बुद्धधर्ममा ठाउँ छैन । एक सयको पाँच सय लिनु सरासर अन्याय हो । कालो बजार गर्नु, सरासर कूठ मानिन्छ । यस्तो गर्नेलाई पञ्चशीलले छुट

[१२]

दिंदैन । नाफा खानु हुँदैन भन्ने पनि छैन । इमान्दार व्यापारीलाई घेरै जनाले विश्वास गर्दछन् र इष्टमित्र पनि बढ्दछन् ।

गौतम बुद्धले व्यापार सफल हुने तरिका बताउनु भएको छ । व्यापारमा यी कुराहरूको ज्ञान हुनु आवश्यक छ ।

- (क) कुशाग्र बुद्धि
- (ख) व्यवहार कुशलता
- (ग) मूल्य निर्धारण गर्ने क्षमता
- (घ) परिश्रमी हुनु

अनि उक्त गुणहरू भएको व्यक्तिले व्यापारमा सफलता हासिल गर्नसक्छ । दैनिक जीवनमा कहिलेकाहि एउटा दुइटा घटना घटेमा यो नियम काम लाग्दैन भन्नु अनुचित हो । जुन देशमा व्यक्तिगत व्यापार नभई सामूहिक रूपमा व्यापार हुन्छ, त्यहाँ फूठो बोल्नु पर्ने आवश्यकता छैन । त्यहाँ घेरै नाफा खाने, कालो बजार गर्ने कुरै उठ्दैन । हाम्रो कर्तव्य यो हो कि सक्रम सत्य कुरा गर्ने र फूठो कुरा नगर्ने अभ्यास गर्नु पर्छ । तर बुद्धको शिक्षा अनुसार यो सोचन आवश्यक छ कि समाजमा किन फूठो बोल्नु परेको हो ? समाजमा जब-सम्म इमान्दारी साथ काम गर्ने सपना साकार हुन सक्तैन तबसम्म फूठो बोल्नु पर्ने अवस्था आइहाल्छ । अब स्पष्ट छ फूठो बोल्ने र वेइमानीलाई समाजबाटै तिलाञ्जली दिनुपर्छ, अनि मात्र यो शिक्षा लाभप्रद हुन्छ ।

★★★

अम्मल सेवन नगन्

यो पञ्चशील मध्ये अन्तिम शिक्षाप्रद शील हो । यो सबैभन्दा विषालु सर्प जस्तै डरलाग्दो छ । मेरो व्यक्तिगत विचारमा कुनै पनि अम्मल हितकर छैन । त्यसमा पनि रक्सी र जाँड एकदम त्याज्य छ भन्नु अत्युक्ति हुँदैन । यो सबै शिक्षित विद्वानवर्गले भनिरहेको कुरा हो कि रक्सीपानले गर्दा हाम्रो स्नायुमण्डललाई विकृति बनाइदिन्छ । जसले गर्दा समाजमा अशिक्षितवर्गले कहिले पनि उन्नति र समृद्धिको बाटो पहिल्याउन नसकेको हो । भरसक अम्मल भन्ने चीज सेवन-बाट मुक्त हुनुपर्छ । श्रमजीवि मजदुर र किसानवर्गको उन्नती हुन नसकेको एउटा मुख्य कारण हो— मद्यपान सेवन । दिनभरी परिश्रम गरेर कमाएको पैसा सबोच्चानन्दको पानमा उडाएपछि मगज प्रायः निष्क्रिय हुन्छ । एक त मजदुरवर्गले पर्याप्त मात्रामा ज्याला पाउँदैनन् अर्कातिर यो दशा । मानवलाई दानव बनाई दिने शक्ति रक्सीमा लुकेको छ ।

अमेरिका, बेलायत र युरोपीय देशहरूमा दुर्घटनाबाट अकाल मृत्यु हुनेहरूको संख्या सर्वाधिक किन भएको भन्दा यही सर्वध्वस्त मद्यपानले गर्दा नै हो । यो सर्वध्वस्तानन्द पानको अम्मलमा डुबिसकेपछि मगजमा विकृति पैदा हुन्छ । अनि अरू चारै शिक्षाप्रदलाई पनि ध्वस्त पारिदिन्छ । बहुला

बनिसकेपछि के पाप कर्म नगर्ला ? हिंसा, चोरी, व्यभिचार र कूठो बोलनु आदि सबै गराइहाल्छ । किनकि रक्सीसेवनको असर परिसकेपछि उसमा मानवता भन्ने कुरा रहँदैन । अतः पञ्चशीलमा सबैभन्दा ठूलो र भयानक कुरा मादक पदार्थ सेवन गर्नु नै हो ।

रक्सीले के हानी हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नको लागि उदाहरणार्थ एउटा कथा प्रस्तुत गर्दछु—

एकजना मानिस जो पञ्चशीलमा अगाध श्रद्धा र आस्था राख्दथ्यो । उसले प्रतिज्ञा गरेको थियो कि कुनै हालतमा पनि पञ्चशीलको उल्लङ्घन गर्दिन । अनि उसको पञ्चशीलप्रतिको दृढ विश्वासलाई बिगानेको निमित्त एकजना मानिस उपाय खोज्दै थियो । उसको सबै प्रयत्न विफल भइसकेपछि अन्तमा उसले यस्तो सांस्कृतिक कार्यक्रम बनायो जुनको अभूतपूर्व र आकर्षक थियो । त्यो सांस्कृतिक कार्यक्रम हेर्नलाई पैसाको आवश्यक थिएन । त्यहाँ पाँचवटा द्वार बनाइएको थियो । पाँचवटा द्वारबाट प्रवेश गर्दा पञ्चशीलको उल्लङ्घन हुने गरी त्यहाँ व्यवस्था मिलाएको थियो । यस कार्यक्रमको मूल उद्देश्य जसरी भए पनि पञ्चशीललाई ध्वस्त पारिदिनु थियो ।

पञ्चशील बिगाने व्यक्तिले यस्तो व्यवस्था मिलाएको थियो कि पञ्चशील पालन गर्ने मानिस जहाँबाट गए पनि त्यही नाटकको चर्चा सुनाई दिने— ऊ त्याहाँ फलाना ठाउँमा आयोजना गरिराखेको नाटकको कार्यक्रम बया राओ ! त्यो

नहेरि कन जीवनको के स्वाद ! जुन मानिसले त्यो नाटक हेर्दैन उसको जीवन नीरस र मृत्यु बराबर छ ।

यस्तो किसिमको चर्चाले पञ्चशीलमा आस्था राख्ने मानिसको मनलाई त्यो नाटक हेर्न लालायित गराई छोड्यो । पूर्वतिरको प्रवेशद्वारबाट भित्र जान कुनै न कुनै प्राणीको हिंसा गरर मात्र भित्र जान पाइने कुरा थाहा भयो । क्या फसाद ऊ भने हिंसा गरेर त्यो कार्यक्रम नहेर्ने पक्षमा थियो ।

दोस्रो ढोकाबाट जान केही न केही चीज चोर्नु पर्ने रहेछ । त्यो पनि भएन । फेरि अर्को प्रवेशद्वारबाट जान खोजेको त राम्रा राम्रा अप्सरा जस्ता आईमाईहरूसित मोज गर्नु पर्ने । त्यो पनि भएन । चौथो ढोकाबाट जान खोजेको त त्यहाँ पनि केही न केही कूठ बोल्नुपर्ने । त्यो पनि उसलाई मन परेन । अनि पाँचौं ढोकाबाट जान त ऊन रक्सी नखाई नहुने । यस्तो स्थिति देखेपनि भक्तले विचार गर्‍यो— पञ्चशीलमा पहिलादेखि चारसम्मको शिक्षाप्रदलाई उल्लङ्घन गरेको खण्डमा ठूलो भूल र पाप हुन जान्छ । यो आखिरको रक्सी अलिकती खाएको खण्डमा कसैलाई हानी नोक्सानी हुँदैन । त्यो विचार गरी उसले अलिकति रक्सी सेवन गरिहाल्यो । त्यहाँ सबैभन्दा मिठो र कडा कडा रक्सी प्रतिपादन गरिएको थियो । उसको लागि रक्सी त सर्वोच्चानन्द पान नै महसुस भयो । जब उसले रक्सीको नसाभित्र प्रवेश गर्न थाल्यो तब उसलाई फूर्ति आउन थाल्यो । मगजमा विकृति उत्पन्न भयो र उसको मुखबाट रिस्कयो यस्तो अमृत पानलाई

विषपान भनी मलाई धोकादिएको रहेछ । यो कस्तो पञ्चशील हो ? अरू पनि खाउँ अमृतपान भनी मागेर खायो । त्यसपछि उसले मानिस नभई दानव रूप धारण गर्‍यो । फलस्वरूप आइमाईसित पनि सुतिहाल्यो । प्राणी हिंसा पनि गरिहाल्यो । कूठो पनि बोलिहाल्यो र चोरी गर्न पनि किन बाँकि राख्यो । एउटा पनि पञ्चशील बाँकी रहेन । उसको प्रतिज्ञा घ्वस्त भयो र पञ्चशील पालन गर्ने तपस्या पनि भङ्ग भयो । उसले मारलाई (शत्रुलाई) चिन्न सकेन । शत्रुले जिति नै हाल्यो र त्यो पराजित भयो । यो कथाबाट थाहा हुन्छ पाँच शिक्षामा पाँचौँ रक्सी पान गर्नु सबैभन्दा खतरापूर्ण छ ।

यस्तो वस्तु आज सम्यताको चिह्न जस्तै भएको छ । बौद्ध देशमा पनि रक्सी पानबाट वचेको विरलै पाइन्छन् । तर यहाँ राती राती सेवन गर्ने चलन छ । अरू अरू देशमा पनि ठूलो ठूलो पार्टीको आयोजना हुँदा सर्वोच्चानन्द पानको उपस्थिति अनिवार्य जस्तै छ । तर कोही कोहीले पानी मिसाएर खाने गरेको मैले देखेको छु । रक्सी नखानेलाई कोकाकोला, फाण्टा आदिको व्यवस्था छ ।

बुद्धको प्रथम सन्देश

बुद्ध-जीवनीमा घटेका विभिन्न महत्त्वपूर्ण घटनाहरू मध्येको एउटा घटना “बुद्धले धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नु भएको आषाढ पूर्णिमाको दिन” पनि हो । त्यसलाई ‘प्रथम सन्देश’ भनिन्छ । बुद्ध पहिले राजकुमार सिद्धार्थ गौतमको नामबाट चिनिनु हुन्थ्यो । विवाहपश्चात् उहाँलाई एउटा छोरा पनि प्राप्त भएको थियो । पछि राजपरिवारको विलासितापूर्ण जीवन र साधारण जनताको सामान्य जनजीवनबीच घेरै फरक देखेर उहाँ विरक्तिनु भयो । यो दुइथरी जीवनका बीच अर्को प्रकारको मध्यम-मार्ग अर्थात् शान्तिको बाटो भए त्यसको खोजी गर्नु राम्रो होला भन्ठानी २९ वर्षको उमेरमा उहाँले राजदरवार छोडेर दुःखमय (सङ्घर्षमय) जीवन बिताउन थाल्नुभयो । त्यसबीच ठूठूला आचार्य कहलिएका विद्वान-हरूको सङ्गत गर्नु भयो । तर, आफूले चिन्ताएको जस्तो मध्यम-मार्ग अर्थात् शान्तिको मार्ग पाउन सक्नु भएन । सच्चा ज्ञानको अभाव रहि नै रह्यो । एवम् रीतले ६ वर्ष वित्यो । सिद्धार्थ गौतमसँगै अरु कट्टर ब्राह्मणहरू पनि तपस्यारत थिए । पछि सिद्धार्थ कुमारले आफू तपस्यारूपी गलत बाटोमा लागिरहेको महसुस गरी तपस्या छोड्दा ती पाँच जना ब्राह्मणहरू पनि अन्तै गए । त्यसपछि सिद्धार्थ एकलै

बुद्धगयाको बोधिवृक्षमुनि स्वतन्त्र चिन्तनले ध्यानमग्न भई बस्नुभयो र बैशाख पूर्णिमाका दिन संसारको वास्तविकता र दुःखमय जीवनको यथार्थताको ज्ञान बोध गर्नुभयो । अर्थात् उहाँलाई चार आर्य सत्य दुःख छ, दुःखको कारण, दुःख अन्त हुन सक्छ र दुःखको अन्त हुने बाटो आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको बोध भयो । त्यो बाटो हो—सम्यक दृष्टि (ठीक समझदारी) सम्यक सङ्कल्प (ठीक सोचाइ), सम्यक वचन (ठीक कुरा गर्नु), सम्यक कर्मान्त (गलत तरिकाबाट काम नगर्नु), सम्यक आजीविका (जीवनोपाय स्वच्छ हुनु), सम्यक प्रयत्न (ठीक परिश्रम गर्नु), सम्यक स्मृति (ठीक होसमा हुनु), सम्यक समाधि (राम्रो काममा चित्त एकाग्र हुनु) । सिद्धार्थ कुमारलाई उपर्युक्त ज्ञानको राम्रो बोध भयो । मतलब, बुद्धत्व प्राप्त भयो । बुद्ध भइसकेपछि उहाँलाई अपूर्व शान्ति र आनन्दको अनुभव भएको थियो ।

बुद्धत्व प्राप्त गरेपछि आफूले प्राप्त गरेको अमूल्य ज्ञानलाई जनमानसमा प्रचार गर्ने या नगर्ने भन्ने विषयमा बुद्धलाई अन्तरद्वन्द्व भएको थियो । संसारका घेरैजसो जनता आफ्नो दैनिक समस्याहरूमा अल्फदै हृदय साह्रै साँघुरो पारेर र लोभ, लालच, द्वेष भाव र मोह, ईर्ष्या एवं अहङ्कार आदि कुभावनाले दूषित रहेको कुरा उहाँलाई बोध भइसकेको थियो । उहाँले सुख—सुविधा र विलासितामा लागि रहेका एकथरी र अर्काथरी चाहिँ जीवन निर्वाह गर्न नसक्दा आर्थिक चिन्ताले पीडित भइरहेकाहरूलाई आफ्नै आँखाले देख्नुभएको थियो ।

यस्तो अवस्थामा आफूलाई बोध भएको चतुआर्यसत्य र दुःख-बाट मुक्त गराउन सक्ने आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग जस्ता अमूल्य नौलो शिक्षाहरू ज्यादै गम्भीर र गहन भएको र साधारण बुद्धि भएका व्यक्तिहरूले यस नौलो शिक्षालाई बुझेर पनि व्यवहारमा उतार्न त्यति सजिलो नहुने कुरा बुद्धलाई राम्ररी थाहा थियो ।

यी समस्याहरूलाई दृष्टिगत गर्नु हुँदा बुद्धले आफूले प्राप्त गर्नु भएको अमूल्य नौलो ज्ञान वा धर्मलाई ती अज्ञानी जनता बीच प्रचार नगर्ने निर्णय लिनुभयो । तर, यस निर्णयलाई पनि उहाँले ठीक ठान्नु भएन र आफूले आफैँलाई यसरी अती दिन थाल्नुभयो— “बहुजनहितार्थ दरवार त्याग्दा पनि अहिले मेरो मनमा किन यस्तो निराशापन र पलायनवादी विचार आइराखेको होला ? संसारमा सबै व्यक्तिहरू मूख त अवश्य पनि छैनन् होला । कोही न कोही सचेत बुद्धि भएका र बुझ्न सक्ने क्षमता भएका मानिसहरू पनि त होलान् नि ।” यति विचार गर्दै आशावादी भई बोधिज्ञान लाभ गर्नु भन्दा पहिले आफूसँगै तपस्या गर्दा सहभागी बनेका पाँच जवान कपिलवस्तुका ब्राह्मणहरूलाई उहाँले हठात सम्झन पुग्नुभयो । उनीहरू त्यसबेला सारनाथमा थिए । उनीहरू पूर्वाग्रही नै भए पनि उनीहरूमा ज्ञानको मूल फुट्न सक्ने सम्भावना देखियो । त्यसैले उनीहरूलाई आफूले पाएको ज्ञान र धर्मको सन्देश सुनाउने ईच्छा गरी उहाँ त्यतातिर लाग्नु भयो ।

बुद्धले आषाढ पूर्णिमाको दिन चलाउनुभएको धर्मचक्र प्रवर्तनको सार यस्तो थियो— “सुख सुविधा र विलासिताको जीवन निर्वाह गर्नु र आफ्नो शरीरलाई अति कष्ट दिई जीवन निर्वाह गर्नु यी दुवै अतिमार्गहरू हुन् । यी दुवैलाई छोडी मध्यममार्ग अपनाउनु पर्छ । दुःखबाट मुक्त हुनको लागि धन-सम्पत्तिमा आशक्त हुनु हुँदैन र अति तृष्णाबाट मुक्त हुनु पर्छ । बुद्धले पैसा कमाउनुलाई नराम्रो दृष्टिले हेर्नु भएको छैन । उहाँले भन्नुभएको छ— “गृहस्थीहरूले खूब मेहनत गरी कमाउनु पर्छ र यसरी मेहनत गरी पसिना काढी कमाएको धनलाई सदुपयोग पनि गर्न जान्नु पर्छ । कमाउने भन्दैमा कालोबजारी गरेर कमाउन खोज्नु इमान्दारी होइन । मानिसमा परस्पर सेवाभाव हुनु पर्छ स्वार्थी बन्नु हुँदैन ।”

पाँचै जना ब्राह्मणहरूले गौतम बुद्धको नौलो सन्देशलाई खूब गम्भीर र स्वतन्त्र चिन्तनले बिचार गर्न लागेपछि उनीहरूमा ज्ञानको मूल फुटेर आयो । उनीहरूले महसुस गर्न थाले— सिद्धार्थ गौतमको भनाइ ठीक छ ।

यसरी २५ सय वर्ष पूर्व बुद्धले दिनुभएको उपदेश भवचक्रमा भुलिरहेका, साधारण दिमाग भएका जनतालाई पच्न सजिलो थिएन । फलस्वरूप अहिलेसम्म घेरै जसो बुद्धमार्गीहरू बुद्धको धर्मचक्रलाई मान्यता दिन त जान्दछन्, तर तिनीहरू आफू भवचक्रबाट मुक्त हुने प्रयास गर्न भने सकिराखेका छैनन् ।

बुद्धको सम्यक दृष्टि

सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व प्राप्त गरेर नौलो ज्ञान लाभ गर्नु भयो । त्यो अति गम्भीर छ । हामी जस्ता अज्ञानीहरूले बुझ्न सजिलो छैन । उहाँले लाभ गर्नु भएको ज्ञान चार आर्य (उत्तम) सत्य हुन् । त्यो हो— दुःख के हो ? दुःखको कारण के हो ? दुःख अन्त हुन सक्छ, दुःख अन्त हुने बाटो छ । यी कुरा बुझ्नलाई सम्यक दृष्टि चाहिन्छ । सम्यक दृष्टि भएको खण्डमा पूर्वाग्रह हुँदैन, स्वतन्त्र विचार हुन्छ । करुणा र प्रज्ञाको उदय हुन्छ । मैले बुझे अनुसार सम्यक दृष्टिको सरल रूपमा व्याख्या गर्दछु । हाम्रो जीवनमा आँखा जस्तो ठूलो वस्तु अरु केही छैन । आँखा छैन भने उसलाई संसार छैन । के राम्रो छ, के राम्रो छैन उसलाई थाहा हुँदैन । शत दिन एउटै जस्तो लाग्छ । अन्धा आफूले चाहेको ठाउँमा जान सक्तैन अर्काको सहयोग बिना । तर आँखा भएर पनि संसारको सबै चीज यथार्थ रूपमा देख्न सक्ने अरु पनि आँखा हुँदो रहेछ । त्यो हो आफ्नो भित्र रहेको प्रज्ञा चक्षु वा बुद्धिरूपी आँखा । यो अदृश्य आँखा हाम्रो नाक माथिको मासुको आँखाभन्दा धेरै मूल्यवान छ । यो प्रज्ञा चक्षुले राम्रो नराम्रो, असल, खराब थाहा पाउँछ । त्यति मात्र होइन कानले सुनेको शब्द, नाकले सुँघेको गन्ध आदि पञ्च इन्द्रियले

रसास्वाद लिनको लागि भित्रको आंखाको सहयोग चाहिन्छ । प्रज्ञा चक्षुद्वारा राम्रोसँग हेरेर गल्ति नहुने गरी काम गर्नु उन्नति हुने व्यक्तिलाई नभै नहुने गुणाङ्क हो ।

सम्यक दृष्टिबारे पालि साहित्यमा व्याख्या गरिएको लोकोत्तरतिर नजाउँ । व्यवहारमा सम्यक दृष्टि कसरी प्रयोग गर्ने र सम्यक दृष्टि नहुँदाखेरी कसरी जीवनमा दुःख भोग्नु परेको छ उतातिर जानु उपयुक्त होला ।

लौकिक सम्यक दृष्टि बुझ्नको लागि एउटा दुइटा घटना प्रस्तुत गर्छु । दुइजना व्यापारी मरुभूमिति र व्यापार गर्न गएका थिए । जसमा एक जना सम्यक दृष्टि नभएको रहेछ । धेरै गाडाहरूमा पानीका घ्याम्पो राखेर लैजाँदा चोरहरूले बीच बाटोमै रोकेर भने— यो पानी किन ल्याएको ? यहाँबाट अलि पर पोखरी छ, हामी त्यहीं नुहाएर आयौं । यो पानी फालिदेउ । सम्यक दृष्टि नभएको व्यापारीले चोरहरूको कुरामा विश्वास गरी पानी जम्मै फाली दियो । तर घण्टौं हिड्दा पनि पानीको दर्शन पाइएन । पानी नपाएर सबै आकूल व्याकूल भए । अनि चोरहरूले जम्मै सामान लुटेर लगे । मरुभूमिमा पानी हुँदैन भन्ने सम्यक दृष्टि नभएकोले दुःख भोग्नु पर्‍यो ।

अर्को व्यापारी पनि पहिले जस्तै पानी गाडामा राखी जाँदाखेरि चोरहरू आएर भने । तर त्यो व्यापारीमा सम्यक दृष्टि भएकोले चोरहरूको कुरामा विश्वास नगरी अगाडि बढ्यो । आफूसँगै आएका सहयोगीहरूलाई त्यो व्यापारीले

भन्यो— उनीहरूको कुरा नसुन, विश्वास नगर । पानी फाली दियो भने हामी जम्मै विनाशमा पर्नेछौं । यसरी सम्यक दृष्टि भएकोले व्यापारी सपरिवार बच्यो ।

साधारणतया पारिवारिक जीवनमा सम्यक दृष्टि वा ठीक समझदारी नहुँदा अशान्ति भइरहन्छ । सानो कुरामा पनि अविश्वास र शङ्का गर्दा कलह र अशान्ति भइरहन्छ ।

एक किसान खेतबाट फर्केर हत्तर पत्तर गर्दै कोदालो भन्याङ्गमुनि राखी चर्पीमा गएको रहेछ । बाहिर आउँदा ठीक ठाउँमा राख्न बिसर्यो । भन्याङ्गको भरपंज बारमा राख्ने गर्थ्यो । भोलिपल्ट खेत जानलाई कोदालो लिन खोज्दा त्यहाँ भेटिएन । बिहानै उसको साथी भेट्न आएको थियो । त्यो किसानले शङ्का गर्‍यो— बिहान आएको साथीले चोरोरु लाग्यो होला । उसमा शङ्का उत्पन्न भयो । त्यही साथी घरको अगाडिबाट उता गयो तर यतातिर हेरेन । फेर शङ्का लाग्यो । पक्कै पनि उसले लगेको होला । त्यसैले यतातिर नहेरिकन गएको ।

एकछिनपछि केही चीज खोज्न भन्याङ्गमुनि गयो त कोदालो त्यहीं पायो । अनि महशूस भयो— त्यो साथीले कोदालो लिएको होइन रहेछ । कस्तो सम्यक दृष्टि नभएको ! आफूले आफैलाई धिक्कारे । समझदारी नहुँदाखेरी यसरी अशान्ति भयो ।

भगवान बुद्धको सारिपुत्र नामका प्रमुख शिष्य थिए । उनी ब्राह्मण जातिका थिए । उनीभन्दा जेठा अर्का भिक्षुहरू

हुँदा भगवान बुद्धले कान्छो सारिपुत्रलाई अग्रश्रावक पदवी दिनु भयो । त्यसले गर्दा भिक्षु सङ्घमा असन्तुष्ट भिक्षुहरू निस्के । उनीहरूले सारिपुत्र भिक्षुको गलित र दोष खोज्दै थिए । सारिपुत्रको एउटा बानि थियो— सुत्ने बेला आफ्नो गुरुको गुण स्मरण गरी सिरानतिर हेरी नमस्कार गरेर सुत्ने । असन्तुष्ट भिक्षुहरूले के विचार गरे भने— सारिपुत्र बाहुन त हो नि । ईश्वर भक्ति संस्कार कहाँ छुट्छ । असन्तुष्ट भिक्षुहरू भगवान बुद्धकहाँ गएर सारिपुत्रको बारे सिकायत गरे । भगवान बुद्धले बोलाएर सोधे— सारिपुत्र सुत्नुभन्दा अगाडि कसलाई नमस्कार गरेर सुत्ने नि ? सारिपुत्रले जवाफ दिए—मेरो गुरु अस्सजित्तको गुण स्मरण गरी नमस्कार गरेको । अनि गौतम बुद्धले इर्ष्यालु असन्तुष्ट भिक्षुहरूलाई भन्नुभयो— तिम्रीहरूमा सम्यक दृष्टि नै छैन । नचाहिने मिथ्या दृष्टि गरी पाप कमाउँछौ । सम्यक दृष्टि हुनुपर्छो अनि मनमा शान्ति मिल्छ । ठीक समझदारी र सम्यक दृष्टि हुनु निक्कै गाह्रो पर्छ । पुरानो संस्कार नबदलिकन कहाँ सम्यक दृष्टि हुन्छ त ? भिक्षु भए पनि सम्यक दृष्टि हुन गाह्रो छ ।

भगवान बुद्धको छोरा शाहुल कुमार ७ वर्षमा प्रव्रजित भए । ती खुब अनुशासनप्रिय र कर्तव्यपरायण पनि । सबेरै उठेर कुचो लगाउने, ठीक ठाउँमा पानी राख्ने र चर्पी सफा गर्ने नित्य चर्या नै थियो उनको । अरू पनि श्रामणेर प्रव्रजितहरू थिए । उनीहरू अल्छी भएर अबेरसम्म सुतिरहने, गर्नुपर्ने काम नगर्ने रहेछन् । अनि भगवान बुद्धले भन्नुहुन्थ्यो—

साहुल कस्तो ज्ञानी, ऊ जस्तो अनुशासनप्रिय र कर्तव्यपरायण हुनुपर्छ । त्यस्तो कुरा सुनेर शिक्षा नलिइकन भन्थे— भगवान बुद्ध पनि पक्षपाती आफ्नो छोराको मात्र गुणगान गर्नुहुन्छ । सम्यक दृष्टि नै छैन भनी असन्तुष्ट भएका भिक्षुहरू बुद्धलाई समेत लाञ्छना लगाउँथे ।

बहुदलीय प्रजातन्त्रमा सम्यक दृष्टि हुनु असम्भव नभए पनि गाह्रो अवश्य छ । किनभने राष्ट्रभन्दा पार्टी ठूलो मान्छन् । पार्टीको स्वार्थलाई प्राथमिकता दिन्छन् । अनि कहाँ सम्यक दृष्टि हुन्छ !

Dhamma.Digital

सम्यक संकल्प

बुद्धले दुःखबाट मुक्त हुनलाई आठवटा बाटो देखाउनु भएको थियो । पहिलो सम्यक दृष्टि वा ठीक समझदारी । दोस्रो सम्यक सङ्कल्प अर्थात् ठीक सोचाइ र ठीक उद्देश्य । सम्यक दृष्टि र सम्यक सङ्कल्प नङ्ग र मासु जस्तै घनिष्ट भएका साथी हुन् । सम्यक दृष्टि ठीकसँग देख्न सक्ने शक्ति हो भने सम्यक सङ्कल्प चाहिँ सही ढङ्गले सोच्नु हो । अर्थात् गलत चिन्तन नगर्नु हो । दिनभरिको कल्पना र सोचाइमा कति राम्रो हो कति नराम्रो हो छुट्याउन सक्नुपर्छ । नराम्रो कल्पनाले आफूलाई र अरूलाई पनि भलो हुँदैन । केहीक्षण फाइदा भए पनि अन्तमा बेफाइदा नै हुने गर्छ ।

Dhamma.Digital

राम्रो कल्पनाका तीन लक्षणहरू:

(१) राम्रो र सही कल्पनालाई राम्रोसँग कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ।

(२) सही चिन्तनले कार्यान्वयन गर्न सके राम्रो नतीजा पाइन्छ ।

(३) सही सोचाइलाई कार्यान्वयन गरेको प्रतिफलले आफूलाई र अरूलाई पनि भलो हुन्छ ।

एकजना मानिसले कल्पना गर्नुपर्ने कुरा धेरै छन् । पहिले आफ्नो बारे चिन्तन गर्नुपर्छ । आफ्नो वर्तमान जीवनको साथै भविष्यसम्मको सही ढङ्गले चिन्तन गर्न सके उन्नति र विकास हुन्छ । ठीक ढङ्गले कल्पना नगरे असफल होइन्छ । पहिले आफू ठीकसँग अधि बढ्ने भइसकेपछि देश सेवामा लाग्नु र देश विकासको काम गर्नुपर्छ । बुद्धिमान शिक्षित व्यक्तिले आफ्नो मात्र भलो हुने चिन्तन गर्दैन, पत्तु देशको भलो हुने कल्पना गर्छ । उदाहरणको लागि बुद्ध आदि महापुरूषहरूको चरित्र प्रस्तुत छ ।

गौतम बुद्ध सुविधा सम्पन्न राजकुमार हुनुहुन्थ्यो । तर बहुजनहितार्थ र बहुजनसुखार्थ राज्य त्यागी अल्पेक्षजीवन बिताइ बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभयो । पहिले आफूलाई तालिम गर्नुभयो । अरूको सेवा गर्नलाई आफूमा दुःख सहने शक्ति छ कि छैन भनी तपस्या गरेर परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभयो । अर्थात् पहिले आफूलाई तालीम गर्नुभयो । मन बलियो तुल्याउनु भयो । पहिले आफ्नो हितको काम गर्नुभयो । सम्यक सङ्कल्पका साथ वहाँ राजदरवारबाट निस्कनुभयो । आफ्नो सही सङ्कल्पलाई छोड्नु भएन ।

सम्यक सङ्कल्प पूरा हुनको लागि शरीर, वचन र मन शुद्ध हुनुपर्छ । तीनै इन्द्रिय शुद्ध गरेर मिथ्या सङ्कल्पबाट मुक्त हुन सके मात्र गरेको काम र आफ्नो लक्ष्य पूरा हुन सक्छ । बुद्धको शिक्षाको लक्ष्य पनि यही हो । जुनसुकै काम गर्दाखेरि सधैं फाइदा र बेफाइदाबारे ठीक ज्ञान र सोचाइ हुनुपर्छ ।

हामीले बालकको जीवनको मूल्य बुझ्नु परेको छ । भविष्यका कर्णधार नै आजका बालक हुन् । बाल्यकाल सम्यक बाटोको तालीम दिनको लागि उपयुक्त समय हो । बालककालदेखि ठीक ढङ्गमा तालीम दिन सके देश निर्माण र विकास सम्भव छ । र, साथै सम्यक सङ्कल्प आउँछ ।

विद्यार्थी जीवनको महत्ववारे ठीक सोचाइ हुनुपर्छ । अर्थात् सम्यक सङ्कल्प हुनुपर्छ । साधारणतया विद्यार्थीको सङ्कल्प परीक्षा पास गर्नु, जागीर खानु र ठूलो पदमा जानु मात्र होइन, यसका साथै ठीक सङ्कल्प, असल र इमान्दार नागरिक बन्नु, अनुशासित मानिस बनेर अरूको विश्वासपात्र बन्नु नै सम्यक सङ्कल्प हो । एक नागरिकको हैसियतले आफ्नो घरको वातावरण स्वच्छ पार्नु, आफ्नो टोलको सेवा र देशको विकास गर्नु जस्तो कुरा विद्यार्थी जीवनदेखि नै तालिम गर्नुपर्ने, तालीम लिनुपर्ने शिक्षा हुन् । यसका लागि सार्वजनिक सम्पत्ति र सामूहिक र जिम्मेवारीको शिक्षा दिनुपर्छ । पुस्तकालय, स्कूल, क्याम्पस, मन्दिर सार्वजनिक सम्पत्ति हुन् । बाटोमा र सार्वजनिक ठाउँमा बत्ति बालिराखेको सार्वजनिक हितको लागि हो, धारा जडान गरेको सार्वजनिक हितका लागि हो । ती सबै सार्वजनिक सम्पत्ति हुन् भनी ज्ञान हुनु सम्यक शिक्षा हो । यस्तो ज्ञान हासिल गर्नको लागि पनि स्कूल जानु र स्कूल निर्माण गर्नु सम्यक सङ्कल्प हो ।

बुद्धको समयमा केही गृहस्थीहरू पनि भिक्षु बन्न आउँथे । उनीहरू निस्वार्थ जीवन यापन गरी बहुजनहिताय—

बहुजनसुखायको लक्ष्य लिएर नै आउने गर्थे । यही नै सम्यक सङ्कल्प हो । तर समय र विचार परिवर्तन भइसक्यो । जमाना बदलियो । आजभोजि त घेरैजसो:-

भिक्षु बन्न आउनेहरूका तीनवटा लक्ष्यहरू छन्:

- (१) निशुल्क शिक्षा हासिल गर्ने र निशुल्क खान पाउने ।
- (२) निशुल्क देश-विदेश भ्रमण गर्ने र सुविधायुक्त जीवन बिताउने ।
- (३) बुद्ध धर्मको प्रचार गर्ने ।

सम्यक सङ्कल्प अनुसार बुद्धको शिक्षा प्रचार गर्नेलाई प्राथमिकता हुनुपर्ने तर यो गौण भएको छ । आजभोलि पहिलो र दोस्रो उद्देश्य चाहिँ प्रमुख लक्ष्य भइरहेका छन् । यो सम्यक सङ्कल्प होइन ।

आजकाल बोर्डिङ स्कूल च्याउ उम्र जस्तै बढिरहेका छन् । लक्ष्य पंसा कमाउनु मात्र छ । शिक्षा स्तर र सच्चा नागरिक हुने खालको शिक्षाको अभाव छ । यस्तोलाई सम्यक सङ्कल्प भनिदैन । कुनै पनि सङ्घ संस्थाका सदस्य हुने वित्तिकै पदको फगडा शुरू हुन्छ । साथै, विदेशबाट भ्रमणको लागि निमन्त्रणा आयो भने फगडा शुरू हुन्छ । योग्यताको सवाल नै छैन, यसरी सम्यक सङ्कल्प हराउँदै जान्छ ।

मन्त्रिमण्डल बनाउँदाखेरि ठूलो समस्या खडा हुन्छ । र, प्रधानमन्त्रीको टाउको दुख्न थाल्छ । सबै मन्त्री बन्न

चाहन्छन् । यो असम्भव कुरा हो । मन्त्री बन्नको लागि सांसद् बन्नु सम्यक सङ्कल्प होइन । हालको संयुक्त सरकारमा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका १६ सांसदहरूले १७ मन्त्री पद पाएर पनि अठै सन्तुष्ट छैनन् । यो सम्यक सङ्कल्प होइन । कांग्रेस पार्टीले मन्त्रिमण्डल नै पूरा गर्न सकेको छैन । मन्त्रीपद नदिदाखेरी धम्की दिने गरिन्छ यो पनि सम्यक सङ्कल्प होइन । नेकपा (एमाले) पनि यसको अपवादबाट मुक्त छैन । यो सम्यक सङ्कल्पको अभाव हो भन्नुपर्दा अत्युक्ति हुँदैन होला ।

घेरैजसो रेयुकाइमा सदस्य बन्नेहरूको सङ्कल्प जापान घुम्न जाने जस्तो छ । यो सम्यक सङ्कल्प होइन । सम्यक सङ्कल्प नभएकोले आज अशान्ति नै अशान्ति मच्चिरहेको छ ।

पेट्रोलमा मट्टीतेल मिसाएर पैसा कमाउने, यो पनि सम्यक सङ्कल्प होइन ।

सम्यक वचन

गौतम बुद्धले प्रतिपादन गर्नुभएको मध्यम मार्गबाट हिंड्ने सूत्रको मुख्य लक्ष्य दुःखबाट मुक्त हुनु हो । सम्यक वचनको हाम्रो कर्म-मनसित घनिष्ट सम्बन्ध छ । । सम्यक वचनको अर्थ हो- प्रियवचन बोल्नु (जुन कि व्यापारीको वौलि जस्तो होइन) । अर्को अर्थमा भनी भने नबिराइकन, गल्ती नहुने गरी बोल्नु नै सम्यक वचन हो । प्रिय वचन कसलाई मन पर्दैन र ? नरम बोली बोल्नेलाई पशुले पनि माया गर्छ । कडा बोली कुकुरलाई पनि मन पर्दैन । गौतम बुद्धले प्रिय वचनद्वारा नै अंगुलिमाल जस्तो ज्यानभारालाई वशमा लिनु भएको थियो । “मुखमा राम राम बगलोमा छुरा” प्रिय वचन हुन सक्तैन । राजादेखि कङ्कालसम्म सबैमा प्रिय वचन हुनुपर्छ । अनि जहाँ गए पनि जीवन यापन गर्न असजिलो हुँदैन । भगवान बुद्धले त पतिले पत्नीलाई बोला-उँदाखेरि प्रिया, छोरोको आमा, लक्ष्मी भनेर बोलाउनुपर्छ भन्नुभएको थियो ।

सम्यक वचनको दुइटा लक्षण छन्:

(१) प्रियता अर्थात् सुन्नेलाई मन पर्ने, (२) काम लाग्ने अर्थात् बोल्नेलाई पनि सुन्नेलाई पनि भलो हुने । यसलाई सुभाषित वचन पनि भनिन्छ ।

पाली साहित्यअनुसार अरू पनि सत्य वचनको चार अङ्गले बुद्ध हुनुपर्छ:

- (१) कूट्टा नभएको
- (२) चुक्ली नभएको
- (३) कडा वचन नभएको
- (४) गफ मात्र नभएको

बोलेको कुराले अरूलाई भलो हुने भए नठग्ने भए त्यो बोली कूठ ठहर्दैन । अरूलाई लडाउने नियत छैन भने त्यो चुक्लि हुँदैन । अरूको मनमा चोट लागे तापनि उसलाई भलो हुने भए त्यो कडा बोल हुँदैन । बोलेको कुरा निकट भविष्यमै काम लाग्छ भने त्यो गफ ठान्नु हुँदैन । गौतम बुद्धले भिक्षु-हरूलाई तुच्छ गोरु जस्तो भनेर गाली गर्नुहुन्थ्यो । तर, मैत्री चित्तले र भलोको लागि ।

किशा गौतमी नामक महिला आफ्नो एक मात्र छोरा मरेको बेला औषधी गरेर बाँच्छ भन्ने विश्वासले बुद्ध कहाँ गइन् र औषधी माग्निन् । बुद्धले मरेको मान्छे बाँच्दैन नभनी ठीक छ, औषधी दिन्छु, तर औषधी त यहाँ अहिले छैन । बहिनी, तिमिले कोही पनि नमरेको घरबाट एक मुठी तोरी लिएर आऊ । त्यही औषधिले तिम्रो बच्चा बाँच्ने छ भन्नु भयो । तो विचरीले कोही पनि नमरेको घर भेट्टाउन सकिनन् । जन्मेका सबै मर्नुपर्ने रहेछ भन्ने थाहा पाइन । अति भगवान बुद्धकहाँ गएर भनिन्— हे भगवान ! मेरो बच्चा

बाँच्ने औषधी यही हो । मैले बुकें अरू वैद्यहरूले उनलाई सत्य कुरा नै भनेका थिए, मरेकालाई बचाउने औषधी छैन भनेर । उनलाई चित्त बुकें, उनी सत्य कुरा सुनेर पागल बनिन् । तर, बुद्धको प्रिय बोलिले उनको मन बदल्यो । त्यसैले भगवान बुद्धले भन्नुभएको छ— सबै ठाउँमा सत्य बोल्न मिल्दैन ।

बोधि राजकुमारलाई एक जना दक्ष कलाकारले खूब शान्ति दरबार बनाइदियो । तर, बोधि राजकुमारको मन संकुचित भएकोले त्यो कलाकारले अरूका निम्ति पनि यस्तो दरबार बनाउन नसकोस् भनी विचार गरी कलाकारलाई मान्ने षडयन्त्र गरे । तर, मन्त्री विवेक बुद्धि भएका रहेछन् । उनले विचार गरेछन्— यस्तो कलाकारलाई नाश गर्नु भनेको राष्ट्रको सम्पत्ति नाश गर्नु हो । कलाकार नाश भयो भने कला संस्कृति नै नाश हुने भयो । ती मन्त्रीले कलाकारलाई षडयन्त्रको सुइँको दिए । कलाकारले राजालाई कूठ कुरो बोलिकन भाग्न सफल भयो । हुन त मन्त्रीलाई महारानीले रहस्यको कुरो भनेकी थिइन् । महारानीलाई राजाको षडयन्त्र चित्त बुकेंको थिएन । त्यसैले उनले कलाकारलाई बचाउन पन्यो भनेर मन्त्रीलाई रहस्य बताइन् ।

एकचोटिको कुरा हो बोधिसत्व बाँदरको योनीमा जन्मेछ । ऊ एउटा नदीको किनारमा फल खान जाँदो रहेछ । त्यही नदीमा गोही पनि रहेछ । बाँदरले रूखबाट खसालेको फल खानलाई गोही त्यहाँ आउन थाल्यो । बोधिसत्व बाँदर

र गोहीको बीच मित्रता भयो । गोहीलाई आफ्नी प्रिय गोहिनीलाई पनि दिन मन लाग्यो । फल खाएपछि गोहिनीलाई बाँदरको मुटु नै खाने इच्छा भयो । अनि गोहिनीले आफ्नो स्वामी गोहीलाई भनिन्— मलाई त बाँदरको मुटु खान मन लाग्यो । खान पाइन भने म त मर्छु । गोही धर्म सङ्कटमा पन्यो । बाँदरलाई कसरी ल्याऊँ भनी उपाय सोचेर बाँदर कहाँ गयो र भन्यो— साथी उतापारि असाध्यै मीठो फलफूलको बगैँचा रहेछ । उता गएर खाऊँ । बाँदरले भन्यो— उतापारि कसरी जाने ? गोहीले भन्यो— म बोकेर लैजान्छु, आऊ ।

बाँदरलाई विश्वास भयो । साथीले कूठ कुरा कहाँ भन्छ । सोफो बोधिसत्वलाई छक्का—पञ्जाको कुरा के थाहा ? बाँदर गोहीको पिठ्युंमा बस्यो । गोही मख्ख परेर खुरुखुरु गयो । नदीको बीचमा पुगेर भन्नथाल्यो— ए बाँदर, तिमीलाई मैले तिम्रो मुटु मेरी स्वास्नीलाई ख्वाउन पो बोकेर ल्याएको ! तिमीलाई त्यतिकै बोकेर ल्याउनलाई म के तिम्रो मामा हुँ र ?

बोधिसत्व बाँदरले भन्यो— ओहो साथी, पहिले नै भन्नुपर्दैन ? अहिले भनेको पनि ठीकै भयो । हामी बाँदर जाति अन्त कर्त जाँदाखेरि मुटु लिएर हिंड्दैनौं । ऊ त्यो रूखमा कूण्डेको छ नि ! त्यही हो मेरो मुटु । जाँऊँ त्यहाँ । म मेरो मुटु टिपेर तिमीलाई दिन्छु अनि त्यो लगेर स्वास्नीलाई ख्वाउनू, हुन्न ?

गोही आफैले आफूलाई नै भन्यो— म कस्तो मूख
 रहेछु । त्यसपछि गाहीले जहाँबाट बाँदरलाई ल्याएको हो,
 त्यहीं लगिदियो । बाँदर फुत्त उफ्रेर रूखमाथि चढेर भन्यो—
 ए मूख गोही ! तिम्रो शरीर मात्र ठूलो छ, बुद्धि रहेनछ ।
 मुटु पनि रूखमा कृण्डिन्छ, तिमिले मित्रलाई छक्यायो ।
 तिमिसित आइन्दा मित्रता खत्तम । यस कथाबाट के शिक्षा
 लिने हो भने सम्यक वचन भनेको जपेर मात्र हुने होइन ।
 स्थान र समयअनुसार बोल्नुपर्छ । यसको मतलब यो होइन
 कि जहाँ पनि कूठा कुरा गर्न हुन्छ ।

हालै श्रीलङ्काली सांसदहरूले गरिमामय संसद भवनमा
 अश्लील शब्द प्रयोग गरी बोल्नुभयो रे । प्रधानमन्त्रीलाई
 लाजलागेर उठेर जानु भयो रे । यो सम्यक वचन होइन ।
 शायद संसदहरू बौद्ध नै होलान्, तर जोशमा होश गुमेपछि
 सम्यक वचन पनि गुम्यो जस्तो लाग्यो ।

सद्धर्म पुण्डरीक नामक बौद्ध ग्रन्थमा उल्लिखित
 एउटा घटना उल्लेख गर्छु । एउटा घरको छिडीमा केटाहरू
 खेलिरहेका थिए । आमाबाबु बाहिरबाट आउँदाखेरि घर
 माथि आगो लागिरहेको थियो । आमाबाबुले चिच्याएर
 बोलाए— छिटो बाहिर आउनु । केटाहरूले ध्यान दिएनन् ।
 आमाले खास्टोमा हात पोकोपारी भनिन्— ए तिमिहरूलाई
 मिठाई ल्याएको छु । यी हेर छिट्टै लिन थारु । मिठाईको
 नाउँ सुन्नासाथै केटाहरू दौडेर आए । ज्यान बच्यो । यहाँ
 मिठाई नभए तापनि मिठाई ल्याएको छु भनी कूठ बोलेपछि

【३६】

भलो भयो । आफूलाई पनि र अरूलाई पनि भलो हुने कुशा
बोलु नै सम्यक वचन हो ।

गजबको कुरो- तर्क मात्र गर्ने, कर्तव्य पालन नगर्ने,
आफ्नो स्वार्थ मात्र पूरा गर्नेहरूसित प्रिय वचनले कुरा गर्न
मलाई त आउँदैन बा !

सम्यक कर्मान्त

हाम्रो समाजतिर हेर्दाखेरि आफ्नो जीविका चलाउनको लागि मान्छेहरूले अनेक काम गरिरहेको देखिन्छ । कोही सरकारी काम गर्दछन् । कोही खेतीको काम गर्नमा व्यस्त छन् । कोही व्यापार गर्दछन् । बुद्धकालीन समाजमा निम्नलिखित काम गरेर जीवन बिताइरहेका, पालि साहित्यमा उल्लेख गरिएको छ ।

- कृषि कर्म,
- व्यापार
- पशुपालन
- जागिर (राज्यसेवा)
- धनुषशिल्प आदि

यिनमा खेती र व्यापार देशको आर्थिक उन्नतिका लागि धेरै महत्वपूर्ण छन् । पशुपालन कृषि कामको लागि (मलखादको लागि) मात्र नभई दूध, घिउ, दही खानको लागि हो । देशको मूल आर्थिक स्रोत खेती हो । बुद्धको भनाई अनुसार निर्दोषपूर्वक जीविका गर्न सकिन्छ । सरकारी जागिर केवल, आफ्नो पेशाको लागि मात्र नभई देश सञ्चालनको सहयोगको लागि पनि हो । धनुष बनाउने कारखानामा काम गर्नु देश रक्षाको लागि हो । व्यक्तिगत

रूपमा पनि धनुष बनाइन्छ तर त्यो आफ्नो रक्षाको लागि हो । सुरक्षाको व्यवस्था हुनु पनि सम्यक जीवनको लागि अनिवार्य छ । अरू घरेलु हस्तकर्मान्त पनि आ-आफ्नो जीविकाको लागि हो । सबै उद्योगमा उत्साह र परिश्रम चाहिन्छ अनि मात्र जीवन सफल हुन्छ भन्ने कुरा बुद्धले भन्नु भएको छ । शारीरिक शक्ति र कार्यकुशलतामा जीवन निर्भर हुन्छ । अलिख्न भयो भने रक्षमता भएन भने मान्छेको पतन हुन्छ । अनि देशको हालत पनि बिग्रदै जान्छ । बाँच्नको लागि खानु हो, खानको लागि बाँच्नु होइन । काम नगरिकन बाँच्नु पापी जीवन हो । काम गर्नमा अलिख्न लाग्छ भने उसले जीविकाको लागि जे अपराध पनि गर्न सक्छ । 'बुभुक्षितः किं न करोति पापम्' अर्थात् भोकाएको मानिसले के पापकर्म नगर्ला ? अलिख्न जीवन सम्यक जीवन हुने छैन र निर्दोष जीवन विताउन सक्दैन । बुद्धि र उत्साह साथै प्रयोग गर्न सके जीवनमा उत्तरोत्तर समृद्धि हुन्छ यो बुद्धको भनाई हो ।

देश समृद्धि सम्पन्न बनाउनको लागि जनताको शारीरिक मानसिक दक्षता हुनु आवश्यक छ । श्रम शक्ति भनेको त्यही हो । कुनै काममा संलग्न हुनु भनेको नै मेहेनती बन्नु हो । गौतम बुद्धले भन्नुभएको छ— काखी मुनिबाट खुब पसीना नबगेसम्म मेहेनत गर्नु पर्छ । त्यस्तो परिश्रम गर्दैन भने मानिस पतन हुन्छ । देश पनि अधोगति तिर जान्छ । जसरी भए पनि जीविका चलाउनु त हो भनी धम

फाल्गु, करकापले काम गर्नु ठीक होइन । त्यस्तो श्रम खेर फाल्ने मानिस दुश्चरित्रमा फस्न सक्छ ।

भगवान बुद्धले उपदेश दिनुभएको छ— माहुरीले फूललाई नबिगारीकन मह जम्मा गर्ने जस्तो अरूलाई अहित नहुने गरी कमाउनु पर्छ । त्यस्तो जीविकालाई निर्दोष जीविका र सम्यक जीवन भनिन्छ ।

सम्राट अशोकले बुद्धको शिक्षा अनुसार प्रजालाई हित हुने गरी राज्य सञ्चालन गरे । खेतीपातीको कामको लागि विशेष रूचि राखे । सिंचाइको व्यवस्था, सडकको व्यवस्थामा खुब राम्रो ध्यान दिए । सिंचाइको लागि पोखरी बनाइदिएका थिए ।

बाजभोलि त कृषि जीवन, व्यापारी जीवन र जागिर खाने जीवन निर्दोषीताबाट बच्न माहुरो भइरहेको छ । अरूको त के भिक्षुको जीवन समेत सम्यक जीवन अर्थात् निर्दोष जीवन हुन असजिलो भइरहेको छ । भिक्षा दानमा प्राप्त चामल बेच्नु पर्ने अवस्था आइपरेको छ । किनभने अरू आवश्यक पदार्थ किनलाई पैसा चाहिन्छ ।

बौद्ध जीवनलाई नसुहाउने काम हुन— हिंसाको लागि पशु बिक्री, शस्त्र अस्त्र बिक्री, पशु मारेर मासु बिक्री, मादक पदार्थ बिक्री, विष पदार्थ बिक्री । यी कामहरू गर्न बौद्धहरूलाई मनाही छ ।

सम्यक आजीविका

यो विशेष रूपले गौतम बुद्धले गृहस्थीहरूलाई मङ्गलमय जीवन हुने कुरा भन्नु हुँदा भन्नुभएको हो । सबैजसो मानिसहरूले केही न केही रोजगार गरी जीविका चलाएका हुन्छन् । त्यसैले काम भनेको पछिसम्म अपजस र आरोप नआउने गरी गर्न सक्नुपर्छ ।

घेरैजसो गृहस्थीहरूले जीविकाको लागि खेती, व्यापार, पशुपालन, सरकारी जागिर, मजदूर (ज्यामी), हस्तकला आदिको काम गरेको पाइन्छ । यी मध्ये गौतम बुद्धले उत्तम रोजगार भनेर खेती (कृषि) लाई भन्नुभएको थियो । देशको आर्थिक मूलस्रोत खेती हो । यो काम निर्दोष र निष्कलङ्कपूर्वक गर्न सकिन्छ । पशुपालन दूध, दही र घिउको लागि र खानाको लागि गर्ने पर्छ । खेती कामको लागि खुब परिश्रम र लगनशीलता हुनुपर्छ । पानी परिरहेछ, घाम चर्को छ भनी काम नगरी बस्न पाइँदैन । असार महिनामा पानी परेको बखत रोपाइँ गर्ने बेला मान्छे मरे पनि मुर्दा भन्याङ्गमुनि लुकाएर रोपाइँको लागि खेततिर जानु पर्ने हुन्छ । त्यसैले बुद्धले भन्नुभएको खेती सबैभन्दा उत्तम निर्दोष जीविका कृषि हो । यो घेरै जनालाई उपकार हुने

काम हो । कृषि जीवन सफल हुनको लागि ठीक समयमा खेत जोतकन बिउ छर्नु पर्छ । रोपाई गर्नुपर्छ ।

पैसा कमाउनको लागि ठूलो रोजगार व्यापारको काम हो । तर आजभोलि इमान्दारीपूर्वक व्यापार गरेर सफलता पाउन कठिन भइरहेछ भन्ने चर्चा छ । निर्दोषपूर्ण व्यापार चलाउन अप्ठ्यारो भइरहेछ । बुद्धको भनाइअनुसार इमान्दारीपूर्वक व्यापार गर्न सके मानिसहरूले विश्वास गर्छ । ग्राहक बढ्छ । पछि आकुलव्याकुल हुने अवस्था आउँदैन ।

बुद्धले भन्नुभएको थियो— व्यापार सफल हुनको लागि व्यापारीले मानिसहरूले कस्तो चीजको माग गरिरहेछ, कहाँ कस्तो चीजको अभाव छ, त्यहाँ त्यो चीजको आपूर्ति गर्न सक्नुपर्छ । कुन भाउले किनेको, कति दामले बेच्ने भन्ने कुराको राम्रो ज्ञान हुनुपर्छ । अल्छी नमानिकन मेहनत गरी सामानको आपूर्ति गर्न सक्नुपर्छ ।

बौद्धहरूले गर्न नहुने व्यापार यी हुन्:—

- (१) हिंसाको लागि पशु विक्री गर्नु
- (२) शस्त्र—अस्त्र बेच्नु
- (३) रक्सी आदि मादक पदार्थ बेच्नु
- (४) विष बेच्नु
- (५) मानिस बेच्नु ।

आजभोलि त छोरी र आफ्नी श्रीमती पनि बेच्न थालेका छन्, बाल बच्चाहरूको त कुरै छोडौं । सरकारी

[४२]

जागीर खाने धनको लागि मात्र नभै देश सञ्चालनको लागि पनि हो । काम गरेर सफल नहुने जस नपाउने कारण तीन छन्:-

- (१) ठीक समयमा काम नगर्नु
- (२) राम्रोसँग ध्यान दिएर काम नगर्नु
- (३) अल्छी हुनु ।

काममा सफलता पाउनको लागि यसरी काम गर्नु

पछि:-

- (१) ठीक समयमा काम शुरू गर्नुपछि
- (२) होशियारी र इमान्दारीका साथ काम गर्नु पछि
- (३) मेहनत र उत्साहपूर्वक काम गर्नु अनिवार्य छ

गरेको काम असफल हुनुको कारण अरु पनि छन्:-

(१) खेलमा भुल्नु, यसमा भुलेपछि काम जम्मा बिसिन्छ ।

(२) गफी हुनु । आफूमा नभएको पुरुषार्थको कुरा गर्नु । सत्य नभएको कुरा ठीक पारी कुरा गर्नमा भुल्यो भने समय बितेको थाहा हुँदैन । अनि काम केही नहुने हुन्छ ।

(३) जुवाडे हुनु । यसमा लागेको खण्डमा एकै चोटी धनी हुने आशाले आफ्नो घर र खेत सखाप हुन्छ । परिवार बर्बाद हुन्छ ।

(४) मीठो खान पल्किनु । यसले गर्दा खानाको मात्र खोजी गर्दा काम गर्न बिसिन्छ ।

(५) रण्डी बाजी गर्नु, स्त्रीसँग भुल्नाले सम्पत्ति नाश हुन्छ । अरू केही कल्पना आउँदैन । काम जम्मा बिसिन्छ । विश्वासको पात्र बन्न सक्दैन ।

(६) रक्सीबाज बन्नु । यो अम्मलमा लागि सके-पछि बानी नै खराब हुन्छ । रक्सी नपिइकन काम गर्न सक्दैन । फेरि रक्सी खाइसकेपछि भयज ठीक हुँदैन । पागल जस्तो बन्छ । डाइभरहरूलाई रक्सी खानु कन्-खतरा छ ।

रक्सैले ठीक बङ्गसँग काम गर्न सके जीवन बङ्गतयव हुन्छ ।

Dhamma.Digital

सम्मा व्यायाम (सम्यक प्रयत्न)

गौतम बुद्धले प्रतिपादन गर्नु भएको मध्यम मार्ग अर्थात् आर्य अष्टाङ्गिक मार्गहरूमध्ये एक महत्वपूर्ण मार्ग हो, सम्यक प्रयत्न । हुन त आठवटा मार्गहरूमध्ये कुन चाहिँ मार्ग सबभन्दा महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा छुट्टाउन सजिलो त छैन । किनभने आठवटा मार्गहरू बिच परस्पर घनिष्ट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । यी आठवटा मार्गहरूमध्ये पहिलो मार्ग हो सम्यक दृष्टि अर्थात् ठीकसँग बुझ्नु र ठीकसँग हेर्नु । असमझदारी तरिकाले होइन । त्यस्तै सोचाई र नियत ठीक हुनुलाई सम्यक सङ्कल्प भनिन्छ । कुरा गराइमा बाङ्गो टिङ्गो र छलकपट नहुनुलाई सम्यक वचन भनिन्छ । निर्दोष पूर्वक काम गर्नु अर्थात् आफुलाई पनि अरूलाई पनि हित हुने काम गर्नुलाई सम्यक कर्मान्त भनिन्छ । पाँचौँ खुड्किलोमा जीविका शुद्ध हुनु अर्थात् अपवाद रहित जीवन बिताउनु सम्यक आजीबिका मार्ग पनि आउँछ । त्यसपछि मात्र ठीक मात्रामा उत्साह र प्रयत्न गर्ने सम्मा व्यायाम मार्ग आउँछ । सातौँ तहको मार्ग हो, सम्यक स्मृती अर्थात् होश ठीक हुनु, सधैं सतर्क र सजग रहनु । अन्तिममा आठौँ मार्ग हो, सम्यक समाधी अर्थात् चित्त एकाग्र हुनु र चञ्चल चित्त नहुनु ।

यहाँ विशेष रूपमा सम्मा वायाम अर्थात् सम्यक प्रयत्नको बारे चर्चा गर्न लागेको छु । ठीक मात्रामा उत्साही हुनु मनुष्य जीवन सफल पार्नका लागि र सुखमय बनाउनका लागि अति आवश्यक छ । मनुष्य जीवन भन्ने वित्तिकै सबै वर्गको मानव जीवन सम्मिलित हुन्छन् । कृषी जीवन, व्यापारी जीवन, विद्यार्थी जीवन, पारिवारिक गृहस्थी जीवन आदि सबैले ठीक मात्रामा उत्साह र मेहनत गर्नु जरूरी हुन आउँछ । तर उत्साहको मात्रा पनि अति हुनु राम्रो हुँदैन । साथैसाथै अल्छी जीवन पनि राम्रो हुँदैन । उदाहरणको लागि सितारवादकले सितार बजाउनको लागि सितारको तारलाई ठीक तरिकाले कस्नु पर्दछ । तारलाई घेरै कस्यो भने राम्रो आवाज निस्कंदैन र खुकुलो गरी कस्यो भने पनि सितार राम्ररी बज्दैन ।

बुद्धकालिन समयमा एकजना भिक्षुले खूब मेहनत गरी सुत्दै नसुतीकन ध्यान भावना गर्न लागेछ । निद्रा छल्लाका लागि सुकुल एउटा भिजाएर काँधमा बोक्दै भावना गर्न खोजेछ । यस्तो गर्दा लाभ हुनुको बदला शरीर कमजोड भई बेहोश भएर मरेछ । यो देखि भगवान बुद्धले भन्नुभयो— “त्यस भिक्षुले अति मात्रामा उत्साह गरी गलत तरिकाले अभ्यास गरेकोले उसको जीवन सफल हुन सकेन । त्यसैले शरीरलाई कष्ट दिएर ध्यान भावना र साधनामा लाग्नु मध्यम मार्ग होइन । त्यसलाई राम्रो अभ्यास मात्र सकिन्छ ।” सिद्धार्थ कुमारले पनि शरीरलाई अति कष्ट दिई तपस्या

गरेकोले बुद्धत्व प्राप्त गर्न सक्नु भएन । शरीर दुर्बल भएपछि मानसिक अवस्था पनि कमजोर भएर गयो । पछि खाना खाएपछि मात्र शारीरिक र मानसिक सन्तुलन भई बाधिज्ञान लाभ गर्नुभयो अर्थात् बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभयो । यसरी सिद्धार्थ आफु स्वयंले अनुभव गर्नु भएपछि मात्र मध्यम मार्गको बारेमा उपदेश दिनु भएको थियो ।

पालि साहित्यमा व्याख्या गरिएको अनुसार सम्यक प्रयत्नको लागि निम्नलिखित चार बुंदाहरूलाई पालन गर्नु पर्दछ ।

- (१) अनुप्पन्नानं कुसलानं धम्मानं उप्पादायवायामो अर्थात् उत्पन्न हुन बाँकी रहेका राम्रा कल्पना र कुराहरू उत्पन्न गर्नको निमित्त उत्साह र प्रयत्न गर्ने ।
- (२) उप्पन्नानं कुसलानं धम्मानं भिय्यो भावाय वायामो— अर्थात् उत्पन्न भइसकेका राम्रा कुराहरूलाई फन प्रभावकारी तुल्याउनका लागि प्रयत्न र उत्साह गर्दै जाने ।
- (३) अनुप्पन्नानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय वायामो अर्थात् उत्पन्न नभएका नराम्रा पाप युक्त कुराहरू उत्पन्न नै नगर्न प्रयत्न र उत्साह गर्ने ।
- (४) उप्पन्नानं अकुसलानं धम्मानं पहानाय वायामो अर्थात् उत्पन्न भइसकेको नराम्रा कल्पना र कुरालाई नाश गर्नेका निमित्त प्रयत्न गर्ने ।

सम्मासति (होश ठीक हुनु)

भगवान बुद्धले दुःखवाट मुक्त हुनको लागि बताउनु भएका आठ मार्गहरूमध्ये सातौं मार्ग सम्यक स्मृति हो । यहाँ स्मृतिको अर्थलाई सम्फुनुमा मात्र सीमित राख्नु ठीक हुँदैन । सम्यक स्मृतिले होश ठीक हुनु र जागृत अवस्थालाई जनाउँछ । हामीले विहान उठेदेखि बेलुकी नसुतेसम्म गर्नुपर्ने कार्यहरू थुप्रै छन् । विहान उठी आफ्ना नित्य कार्यहरू शौचालय जानु देखि लिएर हात मुख सफा गरी खाना खानु आदि विभिन्न कार्यहरू गर्नु पर्दछ । जुनसुकै कार्य गर्दा पनि होशियारिपूर्वक र सतर्कता अपनाउँदै ती कार्यहरू गर्नु पर्दछ । सुत्दाखेरी पनि होशियारिपूर्वक नै सुत्नु पर्दछ । आफ्नो जीवन सुरक्षा गर्ने हो भने जहाँ पायो त्यहाँ सुत्न मिल्दैन । सुत्दाखेरी तन्ना बिछ्यौनाहरू सबै सफा गरेर सुत्ने बानी बसाल्नु पर्छ अन्यथा कीट पतङ्ग र सर्प आदि विषालु प्राणीले टोकने डर हुन्छ ।

बाटोमा हिंड्दा पनि होशियारिपूर्वक हिंड्नु पर्छ । होश पुन्याउन सकेन भने साइकल, मोटर साइकल र मोटर आदिमा ठक्कर खाने डर हुन्छ । त्यति मात्र होइन खाल्डो आदिमा खस्ने र फोहरहरू कुल्चिन सक्छ । खाना खाने बेला होश पुन्याउन सकेन भने खानाका साथै रौं, कङ्कड, वालुवा र

फिङ्गा जस्ता फोहर पदार्थहरू पनि निलन पुग्छौं । पुस्तक पढ्दा होश पुन्याउन सकेन भने आफूले कुन विषय पढे, त्यसको शिर्षक पनि सम्झन नसक्ने हुन्छौं ।

आफूले बोल्ने बेलामा होश पुन्याउन सकेन भने आफ्नै बोलिबाट प्रतिकूल परिणामहरू निस्की आफूले बेइज्जती भोग्नु पर्ने हुन्छ । तब मात्र निन्द्राबाट बिउंके जस्तो भइ होश ठीक ठाउँमा आई आफ्नै बोलिप्रति पश्चात्ताप मान्दै बेकारमा बोलेछु धत्तेरिका भन्दै टाउकोमा हात राखी बस्नुपर्ने हुन्छ ।

कर्त जाँदाखेरी पनि के कामको लागि जाँदैछु, राम्रो ठाउँ हो वा होइन, त्यहाँ गएर भलो हुने हो वा होइन आदि विषयमा पहिल्यै ठीक तरिकाले होश पुन्याउनु पर्दछ । कहिलेकाहिँ अपवाद स्वरूप नराम्रै ठाउँ भएको थाहा पाए पनि बाध्य भएर जानै पर्ने अवस्था पनि आइपछि ।

खाना पकाउने बेला होश पुन्याउन सकेन भने कहिले काहिँ दुइपटक पनि नून हालिन्छ भने कहिले नून हाल्ने बिर्सिने पनि हुन्छ । होश पुन्याउन सकेन भने जतिसुकै विद्वान भए पनि उसको जीवनमा अनर्थपूर्ण घटनाहरू घट्न सक्दछ ।

भगवान बुद्धले मानिसहरूको शुद्धि र उन्नति तथा दुःखबाट मुक्त हुनका लागि चार स्मृति प्रस्थान अर्थात् चार प्रकारका होशबारे धर्मदेशना दिनु भएको छ ।

(१) कायानुपस्सना-

हात, खुट्टा आदि शरीरका अङ्ग प्रत्यङ्गको गतिविधि बारे होश राख्ने अर्थात् सजग र सतर्क भइरहने । सतर्क हुनुको अर्थ नै अनर्थ कार्यहरूबाट संयमपूर्वक बच्ने ।

(२) वेदनानुपस्सना-

आफूले अनुभव गरिरहेको सुख र दुखलाई महशूस गर्दै सन्तुलनमा राख्ने र त्यसमा लिप्त नहुने ।

(३) चित्तानुपस्सना-

आफ्नो मनमा के कस्ता कुराहरू उठिरहेका छन् र मन कहाँ पुग्दैछ, आदि बारे सजग भइरहनु अर्थात् आफ्नो मनलाई नराम्रा पक्षहरूबाट हटाउने र नियन्त्रण गर्ने कार्यहरू चित्तानुपस्सना भनिन्छ । तर यसरी मनलाई नियन्त्रण गर्ने कार्य त्यति सजिलो भने छैन । आफ्नो मनलाई नियन्त्रण गर्न नसकेकोले नै मानिसहरू अनर्थ कार्यहरू गर्दै हिंड्छन् ।

(४) धम्मानुपस्सना-

धर्म अनुसार होश राखी, ठीक बेठीक छूटाउँदै ठीक कार्य मात्र गर्न सक्नु । अर्थात् अनित्यता बारे होश राख्न सक्नु नै धम्मानुपस्सना (धर्मानुपश्यना) हो ।

साधारण सम्यक स्मृति व्यवहारिक रूपमा बुझ्नका लागि यहाँ एउटा उदाहरण प्रस्तुत गर्दछु ।

प्रेम विवाह गरी एक नव दम्पति एउटा नयाँ भवनको एक तल्ला बहालमा लिई बस्न थालेछ । ती जोडी

खूब स्नेह र प्रेमपूर्वक रहन थालेछ । दुवैजना एउटै थालमा खाई सघें मुसु मुसु हाँसी आनन्दपूर्वक जीवन निर्वाह गरिरहेका थिए । उनीहरूको त्यस रमाइला जीवन देखी घरपटी बुढोलाई नै लोभ लाग्न थाल्यो । किनभने उसको पालोमा अरूको अगाडि आफ्नी पत्नीसंग मुख हेरेर कुरा गर्न पनि लाज हुन्थ्यो । तर आजभोलिको जमाना बदली सकेको छ के गर्नु ।

६, ७ महिना पछिको कुरो । अचानक एकदिन ती नव दम्पतिको बीच ढगडा परेको कुरो घरपटी बुढोले थाहा पाएछ र यसको कारण सोझा युवतीले भनिछ— 'हेर न साहुजी मेरो श्रीमानले मेरो छोरोलाई वकिल बनाउने रे । वकिल जीवन त पापी जीवन पो हो । यसले धर्मात्मालाई पनि पापी बनाइदिन्छ भने पापीलाई धर्मात्मा बनाइदिन्छ । निर्दोषीलाई दोषी र दोषीलाई निर्दोषी । त्यसैले यस्तो वकिल जीवन मलाई मन पर्दैन । मैले त मेरो छोरोलाई डाक्टर बनाउन चाहन्छु ।'

घरपटी बुढो— "तपाईंहरूको विचार त सुनें । तपाईंहरूको छोरोको के विचार रहेछ, त्यो पनि त सोध्नु पन्थो नि । खोई नो छोरो ? युवती— "छोरो त मेरो पेटमै छ नि । जन्मिने बेला नै भएको छैन ।"

यो कुरो सुनी घरपटी छक्क परेछ । कस्तो बेहोशी दम्पति यिनोहरू । जन्म नै नलिएको बच्चाको बारे पनि कत्रो कल्पना र ढगडा । बेहोशी पनाले गर्दा आफ्नो प्रेम

विवाह र प्रेमपूर्ण जीवनलाई नै बिसिदियो । यसरी जोशमा होश गुमाउँदा दुःख र अशान्ती त हुन्छ नै ।

चित्तानुपस्सनाको अर्थ बुझाउनको लागि पनि बुद्ध-कालिन घटना एउटा प्रस्तुत गर्दछु ।

एकजना श्रामणेर (प्रारम्भिक भिक्षु) लाई कुनै एक श्रद्धावान् व्यक्तिले एउटा चीवर (पहेँलो वस्त्र) दान दिएको रहेछ । गुरुले त्यस चीवर अरूलाई नै दिन भनेछ । तर त्यस श्रामणेरलाई गुरुको आदेश चित्त बुझेनछ र भनेछ— “यो चीवर मेरो मामाले पठाइदिनु भएको । मैले त यो चीवर अरूलाई दिन चाहन्न ।” गुरुले अरूलाई दिनु भनी आदेश दिएछ ।

त्यस समयमा श्रामणेरले गुरुलाई पङ्खा हम्किरहेको थियो । पङ्खा हम्कैँदै गरेको श्रामणेरको मनमा यसरी कुरा खेल्थो— “गुरुले यो चीवर लिएन । म यस चीवर अरूलाई पनि दिन । बरु म गृहस्थी हुनेछु । अनि यस चीवर बेचेर प्राप्त भएको रकमले कुखुराका चल्लाहरू किन्छु । चल्लाहरू पालेर हुर्केपछि त ती कुखुराहरूले प्रशस्त फुल पार्नेछन् । अनि त क्या मज्जा ! फुल बेच्दै पैसा कमाउँछु । त्यही पैसाले बाख्रा किन्नेछु । बाख्रा पालेर थुप्रै धन कमाउनेछु । त्यही धनले एउटी केटी विवाह गर्नेछु । विवाह गरेपछि त एउटा बच्चा पाइहाल्छु । अनि बच्चा र श्रीमतीलाई साथमा लिएर म गुरुकहाँ आउनेछु । गुरुकहाँ आउने बेलामा बाटोमा आउँदै गर्दा मेरो श्रीमतीले मलाई एकछिन बच्चा

लिई दिनुस् भनी भन्नेछिन् । तर मैले बच्चा लिन । मैले बच्चा नलिदा श्रीमतीले बच्चालाई भुइँमा राख्न खोज्नेछिन् । यसरी बच्चालाई भुइँमा राख्यो भने मलाई रोस उठ्नेछ र उनोलाई मैले एक थप्पड चड्काउनेछु” भनी त्यस श्रामणेरले बेहोशीमै आफुले हप्काउँदै गरेको पङ्खाले गुरुको मुखमा हिर्काईदिएछ । गुरुलाई हिर्काइसकेपछि मात्रै श्रामणेरको होश खुलेछ । फलस्वरूप त्यस श्रामणेर लाजले भुतुक्क भई शतो मुख लगाई गुरुको अगाडि शीर फुकाई क्षमा मागेछ । आफ्नो चित्तलाई होशपूर्वक हेर्न सकेन र नियन्त्रण गर्न सकेन भने चित्तको पछि पछि लागी अनर्थपूर्ण कार्यहरू गरिदोरहेछ । ध्यान कमजोर भएको कारणले नै यसरी बेहोशी बनिन्छ ।

उपर्युक्त घटनाहरूले स्पष्ट पार्छ कि सम्यक स्मृति भनेको हर हमेशा जागरूक र सतर्क भएर वस्तुलाई भनिन्छ । सम्झने शक्तिलाई मात्र सम्यक स्मृति भनिएको होइन । तर आजभोलिको भाषामा सम्झनुलाई नै स्मृति भन्ने चलन छ । तर पालि साहित्यमा वा बुद्धको जमानामा सति (स्मृति) शब्द सतर्क भई रहनुको अर्थमा प्रयोग गरिआखेको छ ।

सम्यक समाधि

गौतम बुद्धले दुःखबाट मुक्त हुने अर्थात् शान्तिको बाटो आठवटा बताउनु भएको थियो । ती मध्ये सबैभन्दा पछिल्लो बाटो हो सम्यक समाधि अर्थात् ठीकसँग चित्त एकाग्रता हुनु । चित्त एकाग्रता भनेको त चोरमा पनि छ । अर्काको वस्तु चोर्नलाई चित्त खूब एकाग्रता हुन्छ । यो सम्यक समाधि नभएर मिथ्या समाधि हुन्छ । राम्रो काममा चित्त एकाग्र हुनुलाई सम्यक समाधि भनिन्छ । विपस्सना ध्यान अभ्यास गरेर तालीम प्राप्त भएपछि चित्त बलियो हुन्छ । अनि समाधि बलियो हुन्छ । समाधि बलियो र शुद्ध भएपछि आ-आफ्नो संस्कार छोड्दै लानु पर्छ । कुसंस्कार (बानि) धेरै डरलाग्दो छ । त्यसैले आसक्त हुने बानि भनेको कुनै पनि लाभप्रद छैन ।

सम्यक समाधि भएपछि महत्वाकांक्षी, पदलोलुप अर्काको दोष खोजी हिंड्ने र धेरै कुरा गर्ने बानि हुँदैन । समाधि बलियो भएपछि सुख-दुःख; निन्दा-प्रशंसा, लाभ-हानी देखि निराश भएर विचलित हुँदैन । यस्तो समाधि महापुरुषमा मात्र पाइन्छ । बुद्धमा भएको कुरा पालि साहित्यले उल्लेख गरेको छ । भगवान बुद्ध पनि अष्टलोक धर्म (निन्दा, प्रशंसा, लाभ-अलाभ) बाट बच्न सक्नु भएन ।

[५४]

यसबारे सत्यनारायण गोयन्काज्यूले व्याख्या गर्नु भएको यहाँ उल्लेख गर्नु उचित ठान्दछु । बुद्ध जीवनी अनुसार बुद्धले घेरै नै निन्दा र अपमान सहनु पर्ने घटनाहरू घटे । बुद्धलाई भएको लाभ सत्कार देखेर तीर्थङ्करहरूले सहन सकेनन् । डाह र ईष्यलि छटपटिएका अबौद्धहरूले के के गरेर बुद्धको बदनाम गर्ने भन्ने विषयमा षडयन्त्र रचन सल्लाह गरे ।

एकजनाले भन्यो— बुद्धले के बिगारिरहेको छ भनेर विरोधी हुने हामीहरू ?

जवाफ आयो— बुद्धले शीलको कुरा बताइरहेको छ । शील भनेको के ? सदाचार हो । यो त राम्रै कुरा हो । यो त हामीलाई पनि चाहिने कुरा हो । यस कुरामा बुद्धको विरोध गर्ने ठाउँ छैन ।

अर्को दोष के छ ? जसबाट बुद्धको प्रभाव नाश गर्न सकौं ।

बुद्धले समाधिको उपदेश दिइरहेको छ । समाधि भनेको के हो ?

जवाफ आयो— चित्त एकाग्रता । यो पनि राम्रै कुरा हो । यसलाई लिएर हामीहरू बुद्धको विरोधी हुनु हुँदैन ।

अर्को के छ बुद्धको दोष ?

बुद्धले प्रज्ञाको कुरा बताइरहनु भएको छ ।

प्रज्ञा भनेको के हो ?

जहिले पनि होश राखेर, सतर्क भएर, राम्रोसँग बुझेर काम गर्दै लाने । यो त फन राम्रो कुरा हो । यसमा हामी विरोधी हुनु हुँदैन ।

अरू कुनै दोष छ बुद्धको ? केही छैन । उसो भए यो काम (बुद्धको निन्दा गर्ने काम) सफल हुँदैन ।

सम्यक समाधि नभएको कारण डाह र ईर्ष्याले छटपटिएका तीर्थङ्करहरूले अठोट गरे कि केही न केही गरेर बुद्धको बदनाम नगरी भएन । एउटी राम्री तरुनी केटीलाई पैसा दिएर, तालीम गराई दिन दिनै बुद्धकहाँ पठाइ दिए । तिनी खुब नकल फकल गरेर जाने गर्थिन् । अनि शहरमा कराउँदै हिंड्थिन्— मेरो कस्तो भाग्य ! कस्तो मोज ? जेतवन विहारमा सुत्ने म । ती स्त्री (चिचामाणविका) ले विस्तारै पेटमा कपडाले बेरेर पेट ठूलो पाउँदै लगिन् । नौ महिना भएपछि पेटमा काठको टुक्रा (मासु काट्ने अचानो) राखेर कपडा कसेर तिनी विहारमा गइन् । त्यो दिन घेरै भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक, उपासिका, अनाथ-पिण्डक, विशाखा, महाउपासिका, प्रसेनजीत राजा बन्धुल सेनापति सबै जना थिए । बेइज्जत गर्ने मौका यही हो भनी बुद्धको अगाडि बसेर उनीले भनी— गौतम, तपाईं उपदेश मात्र गरिरहनु हुन्छ । यो जन्मिने बालकको लागि केही गर्न पर्दैन ? प्रसेनजीत राजा, विशाखा जस्ता उपासक-उपासिकाहरू छन् तिम्रो । केही न केही बन्दोबस्त गरी देऊ । बच्चा जन्मिने बेला भयो ।

बुद्ध कति पनि हडबडाउनु भएन । गम्भीरतापूर्वक मधुर हाँसो हाँस्दै बुद्धले भन्नुभयो— तिमीले के भन्न आएको ? मेरो दोष छ, छैन कि त मलाई मात्र थाहा छ । कि त तिमीलाई मात्र थाहा छ ।

चिचामाणविका ऊठो आरोप लगाउन आएकी भएकोले त्यहीँ मूर्छा भइन् । कमरमा बाँधिराखेको कपडा खुकुलो भयो । तिनी गर्भिणी थिइन् । पेटमा काठको टुक्रा राखेर गर्भिणी जस्तै भएर आएकी थिइन् । षडयन्त्र असफल मात्र होइन । तिनीहरूको कुनियतको भण्डाफोर पनि भयो ।

भारद्वाज ब्राह्मणको कान्छा छोरोलाई विवाह गरिदिएको दुलही बुद्धमार्गी महिला थिइन् । उनी बुद्धकहाँ गएर चित्त एकाग्र हुने समाधि साधना आनापान सति अर्थात् आश्वास र प्रश्वासमा होश राखी रहने भावना लिएर अम्यास गरिरहेकी थिइन् ।

भारद्वाज ब्राह्मण मानिसहरूको पाप कटाउनलाई बोका आदि पशुहरू होम गर्ने गर्थे । सबैजना पशु होम गरेको ठाउँमा बसिरहे । नयाँ दुलही त्यहाँ गइन् । टाढै एक ठाउँमा बसेर आनापान स्मृति भावना गरिरहिन् । ससुरा भारद्वाज ब्राह्मणले भने— ए दुलही ! तिमी त्यहाँ के गरिरहेकी ? यहाँ आऊ पाप हटाउन ।

नयाँ दुलहीले भनिन्— मलाई यहीं हुन्छ । मलाई यहीं आनन्द छ । म पनि यहाँ बसेर चित्त परिशुद्ध गरिरहेछु ।

के भनेको ? आँखा चिम्लेर श्वास फेरेर कसरी चित्त शुद्ध हुन्छ ? कसले भनेको यो ?

बुद्धले भन्नुभएको ।

बुद्धकहाँ गएर दिक्षा लिएर आएको ? श्रमण गौतम जन्म लिन नपर्ने कुरा बताउने, सन्तान नहुने काम गरिरहेको बुद्धकहाँ गएर दिक्षा लिएर आएको होइन ? लौ बर्बाद भयो । छोरालाई बोलाएर भन्यो— तिमी स्वास्नी त बुद्धको उपासिका राहन्छ । त्यस्तो काम गर्ने नास्तिक बुद्धलाई बेसरी गाली गरेर आउनु ।

छोराचाहिँ पनि खुब रिसाएर बुद्धकहाँ गयो । त्यहाँ पुगेर बुद्धलाई साँढे, गधा, पशु भनेर बल छउञ्जेल गाली गन्यो । रीसले उसको मुख रातो भयो ।

भगवान बुद्धले मुसु मुसु हाँस्दै भन्नुभयो— बाबु, तिमीलाई खूब रीस उठिरहेको जस्तो छ । आऊ, यहाँ बस एकछिन आनापान सति (साँस भित्र गयो, बाहिर आयो) ध्यान अभ्यास गर । रीस शान्त हुन्छ । चित्त एकाग्र हुन्छ । अनि थाहा होला रीस किन उठेको । ल, आँखा चिम्ल । श्वास भित्र बाहिर भइरहेकोमा ध्यान देऊ । बुद्धले त्यति भन्नु हुनासाथ उसको रीस अलिकति शान्त भयो । चित्त एकाग्र हुँदै गयो । उसको मनले भन्यो— मैले बुद्धलाई गधा, पशु, साँढे भनेर त्यस्तरी गाली गरें । तैपनि श्रमण गौतम रिसाएनन् ।

उनले आँखा चिम्लेर “आनापान सति” भावना छम्यास गर्दा महसूस गर्‍यो, मलाई कति रीस उठेको ? रीसले गर्दा आँखाले केही देखिन । मनमा डाह भयो । अब केही भएन । मन हलुका भयो । उसले बुद्धसँग सोध्यो— मेरो स्वास्थ्यी दिक्षा लिएर आएँ भनेकी पनि यही साधना हो ?

बुद्धले भन्नुभयो— हो, त्यसैले तिनको मन शान्त छ । तिम्रीलाई जस्तो रीस उठ्दैन । मैले पनि यही ध्यान भावना गरिरहेछु । त्यसैले तिम्रीले गाली गरे पनि मेरो चित्त दुखेन । रीस उठेन ।

“आहा ! यो त खूब उपयोगी छ । हितकर छ ।” त्यो खुशीभयो । घरमा गएर आफू पनि स्वास्थ्यीसँग आँखा चिम्लेर भावना गर्न शुरू गर्‍यो ।

भारद्वाज ब्राह्मणले छोराले पनि आँखा चिम्लेर ध्यान भावनामा तल्लीन भएको देख्यो । ए, तँ पनि बुद्धकहाँ गएर बहुला भएर आइस् होइन ? स्वास्थ्यीको फरियामुनि घुलिस होइन ? बुद्ध कुमन्त्र र चटक गर्न जानेको छ भनेको साँच्चै हो रहेछ । अब म आफैँ गालि गर्न जान्छु भनेर राक्षसी स्वभावले त्यो बुद्धकहाँ गयो । गालि गर्‍यो “तँ चाण्डाल, कुमन्त्र गरेर मेरो छोरा—बुहारी दुबैलाई वशमा राखिस होइन ? गधा, पशु, साँढे ।”

बुद्धले मुसु मुसु हांसेर भन्नुभयो— “ए ब्राह्मण, म एउटा कुरा सोछ्छु । तपाईंको घरमा कहिलेकाहिं पाहुना आउँछ ?”

ब्राह्मण— “आउँछ, किन आउँदैन । तँलाई के को वास्ता ? बुद्ध भएर घर्मको कुरा गर्नु कता ! कता !! यस्तो हो सोच्ने ?”

बुद्ध— पाहुनाहरूले केही न केही उपहार ल्याउने गछन् कि गर्दैनन् ?

ब्राह्मण— ल्याए पनि नल्याए पनि तँलाई के वास्ता ?

बुद्ध— ‘मलाई यस्तो कुरा पनि काम लाग्छ । भनन पाहुनाले कोसेली ल्याउने गछं कि गर्दैन ?’

ब्राह्मण— “ल्याउँछ । के बुद्ध भएर पनि थाहाछैन ? पाहुनाले उपहार ल्याउँछ भनेर ।”

बुद्ध— “त्यो उपहार तपाईंले स्वीकार नगरे पाहुनाले के गछं ?”

ब्राह्मण— “पाहुनाले नै लिएर जान्छ ।”

बुद्ध— तपाईं पनि म कहाँ आएको पाहुना हो । तपाईंले गधा, पशु, साँढे उपहार लिएर आउनु भयो । त्यो मैले स्वीकार गरिन । तपाईंको साँढे, गधा, पशु तपाईं नै लिएर जानुहोस् ।”

ब्राह्मणले पक्क परेर बुद्धको मुखमा हेरिरह्यो । कस्तोरहेछ बुद्ध, मैले त्यस्तरी गालि गर्दा पनि रिसाएन । कुन नरम स्वरले करुणा र मैत्रीपूर्वक बोलिरह्यो । त्यसले

बुद्धसंग सोध्यो- के भएर तिमी नरिसाइकन, चित्त नदुःखाइकन बस्न सकेको ?”

बुद्धले भन्नुभयो- तपाईंले पनि आनापान सति ध्यान साधना अभ्यास गर्नुहोस् । तपाईंले आफूलाई चिन्न सक्नु हुन्छ । रीस कहाँबाट आउँछ त्यो बुझ्न सजिलो हुन्छ । आफ्नो गल्ति आफैले देख्न सक्नु हुन्छ । अनि रीस उठ्ने छैन । सहन सक्ने हुनुहुन्छ । मैले पनि आनापान सति ध्यान भावना गरिरहेकोले यसरी मुसु मुसु हाँसी रहन सकें । तपाईंले गरे पनि रीस उठ्दैन ।

भारद्वाज ब्राह्मणले पनि आँखा चिम्लेर आनापान सति भावना गर्न शुरू गर्‍यो । उसलाई होश आयो- मलाई के भएको भनेर । अधि मेरो मनमा शान्ति थिएन । रीसले चूर भएको थिएँ । चित्त चञ्चल थियो । एकाग्र पटकै थिएन । आहा ! अहिले कति आनन्द ! कति शान्ति ! कति चित्त एकाग्रता । खुशी भएर घर गयो । घरका सबै जहानपरिवारलाई आनापान सति (श्वास प्रश्वासमा होश राख्ने) ध्यान भावना गर्न सिकाइदियो । यज्ञ गर्न छोडेर पवित्र मानव बन्यो । उपर्युक्त घटनाहरूद्वारा सम्यक समाधि के भनेर बुझ्न सजिलो होला ।

भगवान बुद्धले आफ्नो मनलाई नियन्त्रण गरीसकेपछि मात्र सम्यक समाधि अरूलाई सिकाउनु भयो । आर्य मार्गको प्रतिपादन गर्नुभयो ।

धर्मकीर्ति प्रकाशन

(नेपाल भाषा)

(१) बुद्धया जिननिगू विपाक	(३२) महास्वप्न जातक
(२) अभिधर्म भाग-१, २	(३३) बाखँया फल भाग- १, १
(४) मैत्री भावना	(३५) जातक बाखँ
(५) ऋद्धि प्रातिहार्य	(३६) राहुलयात उपदेश
(६) य म्ह म्हाय्	(३७) अहिंसाया विजय
(७) पञ्चनीवरण	(३८) प्रौढ बौद्ध कक्षा
(८) बुद्ध धर्म	(३९) मूर्खम्ह पासा मज्जू
(९) भावना	(४०) बुद्धया अर्थनीति
(१०) एकताया ताःचा	(४१) भ्रमण नारद
(११) प्रेम छु ज्वी ?	(४२) क्षान्ति व मैत्री
(१२) कर्तव्य	(४३) उखानबा बाखँ पुचः
(१३) मिखा	(४४) पालि भाषा अवतरण-१
(१४) बुद्धया अन्तिम बाला १, २	(४५) मत्ति भिसा गति भिनी
(१६) त्रिरत्न गुण स्मरण	(४६) बौद्ध ध्यान भाग-१, २
(१७) परिव्राण	(४८) हृदय परिवर्तन
(१८) कर्म	(४९) ह्लापांयाम्ह गुरु सु ?
(१९) प्रार्थना संग्रह	(५०) अभिधर्म
(२०) बाखँ	(५१) सप्तरत्न धन
भाग-१, २, ३, ४, ५, ६	(५२) महासत्तिपट्टान सूत्र
(२६) बोधिसत्त्व	(५३) शान्तिया त्वाथः
(२७) शाक्यमुनि बुद्ध	(५४) चरित्र पुचः भाग-१, २
(२८) अनत्त लक्षण सुत्त	(५६) बुद्ध व शिक्षा (क)
(२९) वासेट्टी थेरी	(५७) बौद्ध ध्यान
(३०) धम्मचक्कपवत्तन सुत्त	(५८) किसान गौतमी
(३१) लक्ष्मी द्यो	(५९) जप पाठ व ध्यान

(६०) लुम्बिनी विपस्सना	(६०) शिक्षा भाग-१, २, ३, ४, ५
(६१) विश्व धर्म प्रचार देशना
भाग-१, २	(६५) दृष्टि व तृष्णा
(६३) योगीया चिट्ठी	(६६) विपस्सना ध्यान
(६४) जातक माला भाग-१, २	(६७) झंगः लाइम्ह लम्बे
(६६) संक्षिप्त भावना	(६८) सतिपट्टान भावना
(६७) महानारद जातक	(६९) गौतम बुद्ध
(६८) पालि प्रवेश भाग-१, २	(१००) धम्मपद व्याख्या भाग-१
(७०) चमत्कार	(१०१) धम्मपदया बाखें
(७१) मणिबूड जातक	(१०२) त्रिरत्न वन्दना व सूत्र पुचः
(७२) महाजनक जातक	(१०३) त्रिरत्न वन्दना व पञ्चशील
(७३) गृही-विनय तृ. सं.	(१०४) संगारया स्थापू
(७४) बुद्ध व शिक्षा (ख)	(१०५) धम्मपद (पालि)
(७५) बुद्ध-जीवनी	(१०६) त्रिरत्न वन्दना व परित्राण
(७६) सर्वज्ञ भाग-१, २	(१०७) आदर्श बौद्ध महिलार्पि
(७८) धम्मपद कविता	(१०८) बौद्ध नैतिक शिक्षा
(७९) धर्म मसीनि	(१०९) वेस्तन्तर जातक
(८०) दान	(११०) दीर्घायु जुद्धमा
(८१) तेमिय जातक	(१११) पाणिभाषावतरण भाग-२
(८२) वम्मिक सुत्त	(११२) त्रिरत्न गुण लुम्बके
(८३) मध्यम मार्ग	(११३) निर्वाण
(८४) महासीहनाद सुत्त	(११४) मनूतयुगु पहः
(८५) भिम्ह म्हाय् व काय्	(११५) संस्कृति
(८६) भिक्षु जीवन्	(११६) बुद्धया करुणा व ब्रह्मदण्ड
(८७) भिम्ह मचा	(११७) विरकुशया बाखें
(८८) विवेक-बुद्धि	(११८) प्येपु परित्राण
(८९) स्वास्थ्य लाभ	(११९) कर्म व कर्मफल
	(१२०) धर्मया ज्ञान भाग-२